

1934

Duplum

SCRIPTORES LATINI

EDIDIT
ANTON HERMAN

I

Ent. A-14214

SCRIPTORES LATINI

EDIDIT
ANTON HERMAN
1934

i48841262

Sakala Trükikoda, Viljandis 1934

C. IULIUS CAESAR

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

COMMENTARI
DE BELLO GALLICO

LIBER I

I. Gallia est omnis divisa in partes tres, quarum ¹ 1
unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam, qui ipso-
rum lingua Celtae, nostra Galli appellantur. Hi omnes ²
lingua, institutis, legibus inter se differunt.

Gallos ab Aquitanis Garumna flumen, a Belgis Ma-
trona et Sequana dividit.

Horum omnium fortissimi sunt Belgae, propterea ³
quod a cultu atque humanitate provinciae longissime
absunt, minimeque ad eos mercatores saepe commēant
atque ea, quae ad effeminandos animos pertinent, impor-
tant, proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum inco-
lunt, quibuscum continenter bellum gerunt. (Qua de ⁴
causa Helvetii quoque reliquos Gallos virtute praeced-
dunt, quod fere cotidianis proeliis cum Germanis con-
tendunt, cum aut suis finibus eos prohibent aut ipsi in
eorum finibus bellum gerunt.)

Eorum una pars, quam Gallos obtinere dictum est, ⁵
initium capit a flumine Rhodano; continetur Garumna
flumine, Oceano, finibus Belgarum; attingit etiam ab
Sequanis et Helvetiis flumen Rhenum; vergit ad sep-
tentriones.

Belgae ab extremis Galliae finibus oriuntur, perti- ⁶
nent ad inferiorem partem fluminis Rheni, spectant in
septentrionem et orientem solem.

Aquitania a Garumna flumine ad Pyrenaeos montes ⁷
et eam partem Oceani, quae est ad Hispaniam, pertinet;
spectat inter occasum solis et septentriones.

2 1 II. Apud Helvetios longe nobilissimus fuit et ditissimus Orgetorix. Is, M. Messala et M. Pisone consulis, regni cupiditate inductus, coniurationem nobilitatis fecit et civitati persuasit, ut de finibus suis cum omnibus
2 copiis exirent: perfacile esse, cum virtute omnibus praestarent, totius Galliae imperio potiri. Id hoc facilius eis
3 persuasit, quod undique loci natura Helvetii continentur: una ex parte flumine Rheno latissimo atque altissimo, qui agrum Helvetium a Germanis dividit; altera ex parte monte Iura altissimo, qui est inter Sequanos et Helvetios; tertia lacu Lemanno et flumine Rhodano, qui
4 provinciam nostram ab Helvetiis dividit. His rebus fiebat, ut et minus late vagarentur et minus facile finitimis bellum inferre possent; qua ex parte homines
5 bellandi cupidi magno dolore afficiebantur. Pro multitudine autem hominum et pro gloria belli atque fortitudinis angustos se fines habere arbitrabantur, qui in longitudinem milia passuum CCXL, in latitudinem CLXXX patebant.

3 1 III. His rebus adducti et auctoritate Orgetorigis permoti, constituerunt ea, quae ad proficiscendum pertinerent, comparare, iumentorum et carrorum quam maximum numerum coemere, sementes quam maximas facere, ut in itinere copia frumenti suppeteret, cum proximis
2 civitatibus pacem et amicitiam confirmare. Ad eas res conficiendas biennium sibi satis esse duxerunt: in tertium annum profectionem lege confirmant.

3 Ad eas res conficiendas Orgetorix deligitur. Is sibi
4 legationem ad civitates suscepit. In eo itinere persuadet Castico, Catamantaloedis filio, Sequano, cuius pater regnum in Sequanis multos annos obtinuerat et a senatu populi Romani amicus appellatus erat, ut regnum in civitate sua occuparet, quod pater ante habuerat: itemque
5 Dumnorigi Aeduo, fratri Divitiaci, qui eo tempore principatum in civitate obtinebat ac maxime plebi acceptus erat, ut idem conaretur, persuadet eique filiam suam in
6 matrimonium dat. Perfacile factu esse illis probat conata perficere, propterea quod ipse suae civitatis impe-

rium obtenturus esset; non esse dubium, quin totius Galliae plurimum Helvetii possent; se suis copiis suoque exercitu illis regna conciliaturum confirmat. Hac oratione adducti, inter se fidem et iusiurandum dant et, regno occupato, per tres potentissimos ac firmissimos populos totius Galliae sese potiri posse sperant.

IV. Ea res est Helvetiis per indicium enuntiata. Moribus suis Orgetorigem ex vinclis causam dicere coegerunt. Damnatum poenam sequi oportebat, ut igni cremaretur. Die constituta causae dictionis Orgetorix ad iudicium omnem suam familiam, ad hominum milia decem, undique coegit et omnes clientes obaeratosque suos, quorum magnum numerum habebat, eodem conduxit; per eos, ne causam diceret, se eripuit. Cum civitas, ob eam rem incitata, armis ius suum exsequi conaretur, multitudinemque hominum ex agris magistratus cogerent, Orgetorix mortuus est; neque abest suspicio, ut Helvetii arbitrantur, quin ipse sibi mortem consciverit.

V. Post eius mortem nihilo minus Helvetii id, quod constituerant, facere conantur, ut e finibus suis exeant. Ubi iam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida sua omnia, numero ad duodecim, vicos ad quadringentos, reliqua privata aedificia incendunt, frumentum omne, praeterquam quod secum portaturi erant, comburunt, ut, domum reditionis spe sublata, paratiores ad omnia pericula subeunda essent; trium mensum molita cibaria sibi quemque domo efferre iubent. Persuadent Raucis et Tulingis et Latovicis finitimis, uti, eodem usi consilio, oppidis suis vicisque exustis, una cum iis proficiscantur, Boiosque, qui trans Rhenum incoluerant et in agrum Noricum transierant Noreiamque oppugnant, receptos ad se socios sibi asciscunt.

VI. Erant omnino itinera duo, quibus itineribus domo exire possent: unum per Sequanos, angustum et difficile, inter montem Iuram et flumen Rhodanum, vix qua singuli carri ducerentur, mons autem altissimus impendebat, ut facile perpauci prohibere possent; alterum per provinciam nostram, multo facilius atque expe-

ditius, propterea quod inter fines Helvetiorum et Allobrogum, qui nuper pacati erant, Rhodanus fluit, isque
3 nonnullis locis vado transitur. Extremum oppidum Allobrogum est proximumque Helvetiorum finibus Genava. Ex eo oppido pons ad Helvetios pertinet. Allobrogibus sese vel persuasuros, quod nondum bono animo
4 in populum Romanum viderentur, existimabant, vel vi coacturos, ut per suos fines eos ire paterentur. Omnibus rebus ad profectionem comparatis, diem dicunt, qua die ad ripam Rhodani omnes conveniant. Is dies erat a. d. V. Kal. Apr., L. Pisone A. Gabinio consulibus.

7 1 VII. Caesari cum id nuntiatum esset, eos per provinciam nostram iter facere conari, maturat ab urbe proficisci et quam maximis potest itineribus in Galliam
2 ulteriorem contendit et ad Genavam pervenit. Provinciae toti quam maximum potest militum numerum imperat (erat omnino in Gallia ulteriore legio una), pontem,
3 qui erat ad Genavam, iubet rescindi. Ubi de eius adventu Helvetii certiores facti sunt, legatos ad eum mittunt nobilissimos civitatis, cuius legationis Nammeius et Verucloetius principem locum obtinebant, qui dicerent sibi esse in animo sine ullo maleficio iter per provinciam
4 facere, propterea quod aliud iter haberent nullum: rogare, ut eius voluntate id sibi facere liceat. Caesar, quod memoria tenebat L. Cassium consulem occisum exercitumque eius ab Helvetiis pulsum et sub iugum
5 missum, concedendum non putabat; neque homines inimico animo, data facultate per provinciam itineris faciendi, temperaturos ab iniuria et maleficio existima-
6 bat; tamen, ut spatium intercedere posset, dum milites, quos imperaverat, convenirent, legatis respondit diem se ad deliberandum sumpturum; si quid vellent, ad Idus Apriles reverterentur.

8 1 VIII. Interea ea legione, quam secum habebat, militibusque, qui ex provincia convenerant, a lacu Lemanno, qui in flumen Rhodanum influit, ad montem Iuram, qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit, milia passuum decem novem murum, in altitudinem pedum

sedecim, fossamque perducit. Eo opere perfecto, prae-²
sidia disponit, castella communit, quo facilius, si se
invito transire conarentur, prohibere possit. Ubi ea dies,³
quam constituerat cum legatis, venit, et legati ad eum
reverterunt, negat se more et exemplo populi Romani
posse iter ulli per provinciam dare et, si vim facere
conentur, prohibiturum ostendit. Helvetii, ea spe deiecti,⁴
navibus iunctis ratibusque compluribus factis, alii vadis
Rhodani, qua minima altitudo fluminis erat, nonnun-
quam interdiu, saepius noctu, si perrumpere possent,
conati, operis munitione et militum concursu et telis
repulsi, hoc conatu destiterunt.

IX. Relinquebatur una per Sequanos via, qua¹ 9
Sequanis invitis propter angustias ire non poterant. His²
cum sua sponte persuadere non possent, legatos ad Dum-
norigem Aeduum mittunt, ut eo deprecatore a Sequanis
impetrarent. Dumnorix gratia et largitione apud Sequa-³
nos plurimum poterat et Helvetiis erat amicus, quod
ex ea civitate Orgetorigis filiam in matrimonium duxerat,
et, cupiditate regni adductus, novis rebus studebat et
quam plurimas civitates suo beneficio habere obstrictas
volebat. Itaque rem suscipit et a Sequanis impetrat, ut⁴
per fines suos Helvetios ire patiantur, obsidesque uti
inter sese dent, perficit: Sequani, ne itinere Helvetios
prohibeant, Helvetii, ut sine maleficio et iniuria transeant.

X. Caesari renuntiatur Helvetiis esse in animo per¹ 10
agrum Sequanorum et Aeduorum iter in Santonum fines
facere, qui non longe a Tolosatium finibus absunt, quae
civitas est in provincia. Id si fieret, intellegebat magno²
cum periculo provinciae futurum, ut homines bellicosos,
populi Romani inimicos, locis patentibus maximeque fru-
mentariis finitimos haberet. Ob eas causas ei munitioni,³
quam fecerat, T. Labienum legatum praefecit; ipse in
Italiam magnis itineribus contendit duasque ibi legiones
conscribit et tres, quae circum Aquileiam hiemabant, ex
hibernis educit et, qua proximum iter in ulteriorem Gal-
liam per Alpes erat, cum his quinque legionibus ire con-
tendit. Ibi Ceutrones et Graioceli et Caturiges, locis⁴

superioribus occupatis, itinere exercitum prohibere
5 conantur. Compluribus his proeliis pulsus, ab Ocelo,
quod est citerioris provinciae extremum, in fines Vocon-
tiorum ulterioris provinciae die septimo pervenit; inde
in Allobrogum fines, ab Allobrogibus in Segusiavos
exercitum ducit. Hi sunt extra provinciam trans Rhod-
danum primi.

11 1 XI. Helvetii iam per angustias et fines Sequanorum
suas copias traduxerant et in Aeduorum fines pervene-
2 rant eorumque agros populabantur. Aedui, cum se sua-
que ab iis defendere non possent, legatos ad Caesarem
3 mittunt rogatum auxilium: Ita se omni tempore de populo
Romano meritos esse, ut paene in conspectu exercitus
nostri agri vastari, liberi eorum in servitutem abduci,
4 oppida expugnari non debuerint. Eodem tempore, quo
Aedui, Ambarri, necessarii et consanguinei Aeduorum,
Caesarem certiore faciant sese, depopulatis agris, non
5 facile ab oppidis vim hostium prohibere. Item Allobro-
ges, qui trans Rhodanum vicos possessionesque habe-
bant, fuga se ad Caesarem recipiunt et demonstrant sibi
6 praeter agri solum nihil esse reliqui. Quibus rebus ad-
ductus, Caesar non exspectandum sibi statuit, dum,
omnibus fortunis sociorum consumptis, in Santonos Hel-
vetii pervenirent.

12 1 XII. Flumen est Arar, quod per fines Aeduorum et
Sequanorum in Rhodanum influit, incredibili lenitate,
ita ut oculis, in utram partem fluat, iudicari non possit.
2 Id Helvetii ratibus ac lintribus iunctis transibant. Ubi
per exploratores Caesar certior factus est tres iam partes
copiarum Helvetios id flumen traduxisse, quartam fere
partem citra flumen Ararim reliquam esse, de tertia
vigilia cum legionibus tribus e castris profectus, ad eam
3 partem pervenit, quae nondum flumen transierat. Eos
impeditos et inopinantes aggressus, magnam partem
eorum concidit; reliqui sese fugae mandarunt atque in
4 proximas silvas abdiderunt. Is pagus appellabatur
Tigurinus; nam omnis civitas Helvetia in quattuor pagos
5 divisa est. Hic pagus unus, cum domo exisset patrum

nostrorum memoria, L. Cassium consulem interfecerat et eius exercitum sub iugum miserat. Ita sive casu sive consilio deorum immortalium, quae pars civitatis Helvetiae insignem calamitatem populo Romano intulerat, ea princeps poenas persolvit. Qua in re Caesar non solum publicas, sed etiam privatas iniurias ultus est, quod eius soceri L. Pisonis avum, L. Pisonem legatum, Tigurini eodem proelio, quo Cassium, interfecerant.

XIII. Hoc proelio facto, reliquas copias Helvetiorum ut consequi posset, pontem in Arare faciendum curat atque ita exercitum traducit. Helvetii, repentino eius adventu commoti, cum id, quod ipsi diebus XX aegerrime confecerant, ut flumen transirent, illum uno die fecisse intellexerent, legatos ad eum mittunt; cuius legationis Divico princeps fuit, qui bello Cassiano dux Helvetiorum fuerat. Is ita cum Caesare egit: Si pacem populus Romanus cum Helvetiis faceret, in eam partem ituros atque ibi futuros Helvetios, ubi eos Caesar constituisset atque esse voluisset; sin bello persequi perseveraret, reminisceretur et veteris incommodi populi Romani et pristinae virtutis Helvetiorum. Quod improviseo unum pagum adortus esset, cum ii, qui flumen transissent, suis auxilium ferre non possent, ne ob eam rem aut suae magnopere virtuti tribueret aut ipsos despiceret. Se ita a patribus maioribusque suis didicisse, ut magis virtute quam dolo contenderent aut insidiis niterentur. Quare ne committeret, ut is locus, ubi constitissent, ex calamitate populi Romani et interneccione exercitus nomen caperet aut memoriam proderet.

XIV. His Caesar ita respondit: Eo sibi minus dubitationis dari, quod eas res, quas legati Helvetii commemorassent, memoria teneret; atque eo gravius ferre, quo minus merito populi Romani accidissent; qui si alicuius iniuriae sibi conscius fuisset, non fuisse difficile cavere; sed eo deceptum, quod neque commissum a se intellexeret, quare timeret, neque sine causa timendum putaret. Quod si veteris contumeliae oblivisci vellet, num etiam recentium iniuriarum, quod eo invito iter per provinciam per

vim temptassent, quod Aeduos, quod Ambarros, quod
4 Allobrogas vexassent, memoriam deponere posse? Quod
sua victoria tam insolenter gloriarentur quodque tam diu
se impune iniurias tulisse admirarentur, eodem pertinere.
5 Consuesse enim deos immortales, quo gravius homines
ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum
ulcisci velint, his secundiores interdum res et diuturni-
6 orem impunitatem concedere. Cum ea ita sint, tamen, si
obsides ab iis sibi dentur, uti ea, quae polliceantur, fac-
turos intellegat, et si Aeduis de iniuriis, quas ipsis sociis-
que eorum intulerint, item si Allobrogibus satisfaciant,
7 sese cum iis pacem esse facturum. Divico respondit: Ita
Helvetios a maioribus suis institutos esse, uti obsides
accipere, non dare consuerint; eius rei populum Roma-
num esse testem. Hoc responso dato, discessit.

15 1 XV. Postero die castra ex eo loco movent. Idem
facit Caesar equitatumque omnem, ad numerum quattuor
milium, quem ex omni provincia et Aeduis atque eorum
sociis coactum habebat, praemittit, qui videant, quas in
2 partes hostes iter faciant. Qui, cupidius novissimum
agmen insecuti, alieno loco cum equitatu Helvetiorum
3 proelium committunt, et pauci de nostris cadunt. Quo
proelio sublati, Helvetii, quod quingentis equitibus tan-
tam multitudinem equitum propulerant, audacius subsi-
stere nonnunquam et novissimo agmine proelio nostros
4 lacessere coeperunt. Caesar suos a proelio continebat ac
satis habebat in praesentia hostem rapinis, pabulationibus
5 populationibusque prohibere. Ita dies circiter quindecim
iter fecerunt, uti inter novissimum hostium agmen et
nostrum primum non amplius quinque aut senis milibus
passuum interesset.

16 1 XVI. Interim cotidie Caesar Aeduos frumentum,
2 quod essent publice polliciti, flagitare. Nam propter fri-
gora, quod Gallia sub septentrionibus, ut ante dictum est,
posita est, non modo frumenta in agris matura non erant,
3 sed ne pabuli quidem satis magna copia suppetebat; eo
autem frumento, quod flumine Arare navibus subvexerat,
propterea uti minus poterat, quod iter ab Arare Helvetii

averterant, a quibus discedere nolebat. Diem ex die 4
ducere Aedui: conferri, comportari, adesse dicere. Ubi 5
se diutius duci intellexit et diem instare, quo die frumen-
tum militibus metiri oporteret, convocatis eorum princi-
pibus, quorum magnam copiam in castris habebat, in his
Divitiaco et Lisco, qui summo magistratui praeerat, quem
vergobretum appellant Aedui, qui creatur annuus et
vitae necisque in suos habet potestatem, graviter eos 6
accusat, quod, cum neque emi neque ex agris sumi possit,
tam necessario tempore, tam propinquis hostibus ab iis
non sublevetur, praesertim cum magna ex parte eorum
precibus adductus bellum susceperit; multo etiam gravius,
quod sit destitutus, queritur.

XVII. Tum demum Liscus, oratione Caesaris adduc- 1 17
tus, quod antea tacuerat, proponit: Esse nonnullos, quo-
rum auctoritas apud plebem plurimum valeat, qui priva-
tim plus possint quam ipsi magistratus. Hos seditiosa 2
atque improba oratione multitudinem deterrere, ne fru-
mentum conferant, quod debeant: praestare, si iam prin- 3
cipatum Galliae obtinere non possint, Gallorum quam
Romanorum imperia perferre, neque dubitare, quin, si 4
Helvetios superaverint Romani, una cum reliqua Gallia
Aeduis libertatem sint erepturi. Ab eisdem nostra con- 5
silia, quaeque in castris gerantur, hostibus enuntiari: hos
a se coërceri non posse. Quin etiam, quod necessariam
rem coactus Caesari enuntiarit, intellegere sese, quanto
id cum periculo fecerit, et ob eam causam, quam diu
potuerit, tacuisse.

XVIII. Caesar hac oratione Lisci Dumnorigem, 1 18
Divitiaci fratrem, designari sentiebat, sed, quod pluribus
praesentibus eas res iactari nolebat, celeriter concilium
dimittit, Liscum retinet. Quaerit ex solo ea, quae in 2
conventu dixerat. Dicit liberius atque audacius. Eadem
secreto ab aliis quaerit; reperit esse vera: Ipsum esse 3
Dumnorigem, summa audacia, magna apud plebem prop-
ter liberalitatem gratia, cupidum rerum novarum; com-
plures annos portoria reliquaque omnia Aeduorum vec-
tigalia parvo pretio redempta habere, propterea quod,

4 illo licente, contra liceri audeat nemo. His rebus et suam
rem familiarem auxisse et facultates ad ladgiendum ma-
5 gnas comparasse; magnum numerum equitatus suo sumptu
6 semper alere et circum se habere, neque solum domi, sed
etiam apud finitimas civitates largiter posse, atque huius
7 potentiae causa matrem in Biturigibus homini illic nobil-
lissimo ac potentissimo collocasse, ipsum ex Helvetiis
uxorem habere, sororem ex matre et propinquas suas
8 nuptum in alias civitates collocasse. Favere et cupere
Helvetiis propter eam affinitatem, odisse etiam suo
nomine Caesarem et Romanos, quod eorum adventu
9 potentia eius deminuta et Divitiacus frater in antiquum
locum gratiae atque honoris sit restitutus. Si quid accidat
Romanis, summam in spem per Helvetios regni obtinendi
venire; imperio populi Romani non modo de regno, sed
10 etiam de ea, quam habeat, gratia desperare. Reperiebat
etiam in quaerendo Caesar, quod proelium equestre ad-
versum paucis ante diebus esset factum, initium eius fugae
factum a Dumnorige atque eius equitibus (nam equitatu,
quem auxilio Caesari Aedui miserant, Dumnorix prae-
erat); eorum fuga reliquum esse equitatum perterritum.

19 1 XIX. Quibus rebus cognitis, cum ad has suspiciones
certissimae res accederent, quod per fines Sequanorum
Helvetios traduxisset, quod obsides inter eos dandos
curasset, quod ea omnia non modo iniussu suo et civitatis,
sed etiam inscientibus ipsis fecisset, quod a magistratu
Aeduorum accusaretur, satis esse causae arbitrabatur,
quare in eum aut ipse animadverteret aut civitatem ani-
2 madvertere iuberet. His omnibus rebus unum repugnabat,
quod Divitiaci fratris summum in populum Romanum stu-
dium, summam in se voluntatem, egregiam fidem, iusti-
tiam, temperantiam cognoverat; nam, ne eius supplicio
3 Divitiaci animum offenderet, verebatur. Itaque prius,
quam quicquam conaretur, Divitiacum ad se vocari iubet
et, cotidianis interpretibus remotis, per C. Valerium
Troucillum, principem Galliae provinciae, familiarem
suum, cui summam omnium rerum fidem habebat, cum
4 eo colloquitur; simul commonefacit, quae ipso praesente

in concilio Gallorum de Dumnorige sint dicta, et ostendit, quae separatim quisque de eo apud se dixerit. Petit atque 5 hortatur, ut sine eius offensione animi vel ipse de eo, causa cognita, statuatur vel civitatem statuere iubeatur.

XX. Divitiacus multis cum lacrimis Caesarem com- 1 20-plexus obsecrare coepit, ne quid gravius in fratrem statueret: scribe se illa esse vera, nec quemquam ex eo plus 2 quam se doloris capere, propterea quod, cum ipse gratia plurimum domi atque in reliqua Gallia, ille minimum propter adulescentiam posset, per se crevisset; quibus opibus ac nervis non solum ad minuendam gratiam, sed paene ad perniciem suam uteretur. Sese tamen et amore 3 fraterno et existimatione vulgi commoveri. Quod si quid 4 ei a Caesare gravius accidisset, cum ipse eum locum amicitiae apud eum teneret, neminem existimaturum non sua voluntate factum; qua ex re futurum, uti totius Galliae animi a se averterentur. Haec cum pluribus verbis flens 5 a Caesare peteret, Caesar eius dextram prendit; consolatus, rogat, finem orandi faciat; tanti eius apud se gratiam esse ostendit, uti et reipublicae iniuriam et suum dolorem eius voluntati ac precibus condonet. Dumno- 6 rigem ad se vocat, fratrem adhibet; quae in eo reprehendat, ostendit; quae ipse intellegat, quae civitas queratur, proponit; monet, ut in reliquum tempus omnes suspiciones vitet; praeterita se Divitiaco fratri condonare dicit. Dumnorigi custodes ponit, ut, quae agat, quibuscum loquatur, scire possit.

XXI. Eodem die ab exploratoribus certior factus 1 21- hostes sub monte consedissee milia passuum ab ipsius castris octo, qualis esset natura montis et qualis in circuitu ascensus, qui cognoscerent, misit. Renuntiatum est facilem esse. De tertia vigilia Titum Labienum, legatum 2 pro praetore, cum duabus legionibus et his ducibus, qui iter cognoverant, summum iugum montis ascendere iubet; quid sui consilii sit, ostendit. Ipse de quarta vigilia 3 eodem itinere, quo hostes ierant, ad eos contendit equitatumque omnem ante se mittit. P. Considius, qui rei mili- 4 taris peritissimus habebatur et in exercitu L. Sullae et

postea in M. Crassi fuerat, cum exploratoribus prae-
mittitur.

22 1 XXII. Prima luce, cum summus mons a T. Labieno
teneretur, ipse ab hostium castris non longius mille et
quingentis passibus abesset, neque, ut postea ex capitivis
comperit, aut ipsius adventus aut Labieni cognitus esset,
2 Considius equo admissio ad eum accurrit, dicit montem,
quem a Labieno occupari voluerit, ab hostibus teneri: id
3 se a Gallicis armis atque insignibus cognovisse. Caesar
suas copias in proximum collem subducit, aciem instruit.
Labienus, ut erat ei praeceptum a Caesare, ne proelium
committeret, nisi ipsius copiae prope hostium castra visae
essent, ut undique uno tempore in hostes impetus fieret,
monte occupato, nostros exspectabat proelioque absti-
4 nebat. Multo denique die per exploratores Caesar co-
gnovit et montem a suis teneri et Helvetios castra movisse
et Considium, timore perterritum, quod non vidisset, pro
5 viso sibi renuntiavisse. Eo die, quo consuevit intervallo,
hostes sequitur et milia passuum tria ab eorum castris
castra ponit.

23 1 XXIII. Postridie eius diei, quod omnino biduum
supererat, cum exercitui frumentum metiri oporteret, et
quod a Bibracte, oppido Aeduorum longe maximo et
copiosissimo, non amplius milibus passuum XVIII aberat,
rei frumentariae prospiciendum existimavit: iter ab Hel-
2 vetiis avertit ac Bibracte ire contendit. Ea res per fugi-
tivos L. Aemilii, decurionis equitum Gallorum, hostibus
3 nuntiatur. Helvetii, seu quod timore perterritos Romanos
discedere a se existimarent, eo magis, quod pridie, superi-
oribus locis occupatis, proelium non commisissent, sive
eo, quod re frumentaria intercludi posse confiderent,
commutato consilio atque itinere converso, nostros a
novissimo agmine insequi ac lacessere coeperunt.

24 1 XXIV. Postquam id animum advertit, copias suas
Caesar in proximum collem subduxit equitatumque, qui
2 sustineret hostium impetum, misit. Ipse interim in colle
medio triplicem aciem instruxit legionum quattuor vete-
3 ranarum; sed in summo iugo duas legiones, quas in Gallia

citeriore proxime conscripserat, et omnia auxilia collocari ac totum montem hominibus compleri et interea sarcinas in unum locum conferri et eum ab his, qui in superiore acie constiterant, muniri iussit. Helvetii, cum omnibus 4 suis carris secuti, impedimenta in unum locum contulerunt; ipsi, confertissima acie reiecto nostro equitatu, 5 phalange facta, sub primam nostram aciem successerunt.

XXV. Caesar, primum suo, deinde omnium ex con- 1 25 spectu remotis equis, ut, aequato omnium periculo, spem fugae tolleret, cohortatus suos, proelium commisit. Milites, e loco superiore pilis missis, facile hostium phalangem perfregerunt. Ea disiecta, gladiis dstrictis, in eos impetum fecerunt. Gallis magno ad pugnam erat impedimento, quod, pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis et colligatis, cum ferrum se inflexisset, neque evellere neque, sinistra impedita, satis commode pugnare poterant, multi ut, diu iactato bracchio, praeoptarent 4 scutum manu emittere et nudo corpore pugnare. Tandem, 5 vulneribus defessi, et pedem referre et, quod mons suberat circiter mille passuum spatio, eo se recipere coeperunt. Capto monte et succedentibus nostris, Boii et Tulingi, 6 qui hominum milibus circiter XV agmen hostium claudabant et novissimis praesidio erant, ex itinere nostros ab latere aperto aggressi, circumvenire, et id conspicati Helvetii, qui in montem sese receperant, rursus instare et proelium redintegrare coeperunt. Romani conversa 7 signa bipertito intulerunt: prima et secunda acies, ut victis ac summotis resisteret, tertia, ut venientes sustineret.

XXVI. Ita ancipiti proelio diu atque acriter pu- 1 26 gnatum est. Diutius cum sustinere nostrorum impetus non possent, alteri se, et coeperant, in montem receperunt, alteri ad impedimenta et carros suos se contulerunt. Nam hoc toto proelio, cum ab hora septima ad vesperum 2 pugnatum sit, aversum hostem videre nemo potuit. Ad 3 multam noctem etiam ad impedimenta pugnatum est, propterea quod pro vallo carros obiecerant et e loco superiore in nostros venientes tela coniciebant et nonnulli

inter carros rhaedasque mataras ac tragulas subiciebant
4 nostrosque vulnerabant. Diu cum esset pugnatum, impe-
dimentis castrisque nostri potiti sunt. Ibi Orgetorigis
5 filia atque unus e filiis captus est. Ex eo proelio circiter
hominum milia CXXX superfuerunt eaque tota nocte
continenter ierunt; nullam partem noctis itinere inter-
misso, in fines Lingonum die quarto pervenerunt, cum et
propter vulnera militum et propter sepulturam occisorum
6 nostri triduum morati eos sequi non potuissent. Caesar
ad Lingonas litteras nuntiosque misit, ne eos frumento
neve alia re iuvarent: qui si iuvisent, se eodem loco, quo
Helvetios, habiturum. Ipse, triduo intermisso, cum om-
nibus copiis eos sequi coepit.

27 1 XXVII. Helvetii, omnium rerum inopia adducti,
2 legatos de deditione ad eum miserunt. Qui cum eum in
itinere convenissent seque ad pedes proiecissent supplici-
terque locuti flentes pacem petissent, atque eos in eo
loco, quo tum essent, suum adventum exspectare iussisset,
3 paruerunt. Eo postquam Caesar pervenit, obsides, arma,
4 servos, qui ad eos perfugissent, poposcit. Dum ea con-
quiruntur et conferuntur, nocte intermissa, circiter homi-
num milia sex eius pagi, qui Verbigenus appellatur,
sive timore perterriti, ne, armis traditis, supplicio affice-
rentur, sive spe salutis inducti, quod in tanta multitudine
deditiorum suam fugam aut occultari aut omnino igno-
rari posse existimarent, prima nocte e castris Helvetio-
rum egressi, ad Rhenum finesque Germanorum contende-
runt.

28 1 XXVIII. Quod ubi Caesar rescit, quorum per fines
ierant, his, uti conquirerent et reducerent, si sibi purgati
2 esse vellent, imperavit; reductos in hostium numero
habuit, reliquos omnes, obsidibus, armis, perfugis traditis,
3 in deditionem accepit. Helvetios, Tulingos, Latovicos
in fines suos, unde erant profecti, reverti iussit, et quod,
omnibus fructibus amissis, domi nihil erat, quo famem
tolerarent, Allobrogibus imperavit, ut his frumenti
copiam facerent; ipsos oppida vicosque, quos incend-
4 rant, restituere iussit. Id ea maxime ratione fecit, quod

noluit eum locum, unde Helvetii discesserant, vacare, ne propter bonitatem agrorum Germani, qui trans Rhenum incolunt, e suis finibus in Helvetiorum fines transirent et finitimi Galliae provinciae Allobrogibusque essent. Boios⁵ petentibus Aeduis, quod egregia virtute erant cogniti, ut in finibus suis collocarent, concessit; quibus illi agros dederunt quosque postea in parem iuris libertatisque conditionem, atque ipsi erant, receperunt.

XXIX. In castris Helvetiorum tabulae repertae sunt,¹ 29 litteris Graecis confectae, et ad Caesarem relatae, quibus in tabulis nominatim ratio confecta erat, qui numerus domo exisset eorum, qui arma ferre possent, et item separatim pueri, senes mulieresque. Quarum omnium² rerum summa erat capitum: Helvetiorum milia CCLXIII, Tulingorum milia XXXVI, Latovicorum XIV, Rauricorum XXIII, Boiorum XXXII; ex his, qui arma ferre possent, ad milia nonaginta duo. Summa omnium fue-³ runt ad milia CCCLXVIII. Eorum, qui domum redierunt, censu habito, ut Caesar imperaverat, repertus est numerus milium C et decem.

XXX. Bello Helvetiorum confecto, totius fere Galliae¹ 30 legati, principes civitatum, ad Caesarem gratulatum convenerunt: Intellegere sese, tametsi pro veteribus Helveti-² orum iniuriis populi Romani ab his poenas bello repetisset, tamen eam rem non minus ex usu terrae Galliae quam populi Romani accidisse, propterea quod eo con-³ silio, florentissimis rebus, domos suas Helvetii reliquissent, uti toti Galliae bellum inferrent imperioque potirentur locumque domicilio ex magna copia deligerent, quem ex omni Gallia opportunissimum ac fructuosissimum iudicassent, reliquasque civitates stipendiarias haberent. Petierunt, uti sibi concilium totius Galliae in diem⁴ certam indicere idque Caesaris voluntate facere liceret: sese habere quasdam res, quas ex communi consensu ab eo petere vellent. Ea re permissa, diem concilio consti-⁵ tuerunt et iureiurando, ne quis enuntiaret, nisi quibus communi consilio mandatum esset, inter se sanxerunt.

31 1 XXXI. Eo concilio dimisso, idem principes civitatum,
qui ante fuerant, ad Caesarem reverterunt petieruntque,
uti sibi secreto (in occulto) de sua omniumque salute
2 cum eo agere liceret. Ea re impetrata, sese omnes flentes
Caesari ad pedes proiecerunt: Non minus se id contende-
re et laborare, ne ea, quae dixissent, enuntiarentur,
quam uti ea, quae vellent, impetrarent, propterea quod,
si enuntiatum esset, summum in cruciatum se venturos
3 viderent. Locutus est pro his Divitiacus Aeduus: Galliae
totius factiones esse duas: harum alterius principatum
4 tenere Aeduos, alterius Arvernos. Hi cum tantopere de
potentatu inter se multos annos contenderent, factum
esse, uti ab Arvernibus Sequanisque Germani mercede
5 arcesserentur. Horum primo circiter milia XV Rhenum
transisse; posteaquam agros et cultum et copias Gallorum
homines feri ac barbari adamassent, traductos plures;
nunc esse in Gallia ad centum et XX milium numerum.
6 Cum his Aeduos eorumque clientes semel aque iterum
armis contendisse; magnam calamitatem pulsos accepisse,
omnem nobilitatem, omnem senatum, omnem equitatum
7 amisisse. Quibus proeliis calamitatibusque fractos, qui
et sua virtute et populi Romani hospitio atque amicitia
plurimum ante in Gallia potuissent, coactos esse Sequanis
obsides dare nobilissimos civitatis et iureiurando civi-
tatem obstringere, sese neque obsides repetituros neque
auxilium a populo Romano imploraturus neque recusaturus,
8 quo minus perpetuo sub illorum ditione atque imperio
essent. Unum se esse ex omni civitate Aeduorum,
qui adduci non potuerit, ut iuraret aut liberos suos obsides
9 daret. Ob eam rem se ex civitate profugisse et Romam
ad senatum venisse auxilium postulatum, quod solus
10 neque iureiurando neque obsidibus teneretur. Sed peius
victoribus Sequanis quam Aeduis victis accidisse, propterea
quod Ariovistus, rex Germanorum, in eorum finibus
consedisset, tertiamque partem agri Sequani, qui esset
optimus totius Galliae, occupavisset et nunc de altera
parte tertia Sequanos decedere iuberet, propterea quod
paucis mensibus ante Harudum milia hominum XXIV

ad eum venissent, quibus locus ac sedes pararentur. Futurum esse paucis annis, uti omnes ex Galliae finibus 11 pellerentur atque omnes Germani Rhenum transirent; neque enim conferendum esse Gallicum cum Germanorum agro, neque hanc consuetudinem victus cum illa comparandam. Ariovistum autem, ut semel Gallorum copias 12 proelio vicerit, quod proelium factum sit Admagetobrigae, superbe et crudeliter imperare, obsides nobilissimi cuiusque liberos poscere et in eos omnia exempla cruciatuque edere, si qua res non ad nutum aut ad voluntatem eius facta sit. Hominem esse barbarum, iracundum, 13 temerarium; non posse eius imperia diutius sustinere. Nisi si quid in Caesare populoque Romano sit auxilii, 14 omnibus Gallis idem esse faciendum, quod Helvetii fecerint, ut domo emigrent, aliud domicilium, alias sedes, remotas a Germanis, petant fortunamque, quaecumque accidat, experiantur. Haec si enuntiata Ariovisto sint, 15 non dubitare, quin de omnibus obsidibus, qui apud eum sint, gravissimum supplicium sumat. Caesarem vel 16 auctoritate sua atque exercitus vel recenti victoria vel nomine populi Romani deterrere posse, ne maior multitudo Germanorum Rhenum traducatur, Galliamque omnem ab Ariovisti iniuria posse defendere.

XXXII. Hac oratione ab Divitiaco habita, omnes, 1 32 qui aderant, magno fletu auxilium a Caesare petere coeperunt. Animadvertit Caesar unos ex omnibus Sequanos 2 nihil earum rerum facere, quas ceteri facerent, sed tristes capite demisso terram intueri. Eius rei quae causa esset, miratus ex ipsis quaesiit. Nihil Sequani respondere, sed 3 in eadem tristitia taciti permanere. Cum ab his saepius quaereret neque ullam omnino vocem exprimere posset, idem Divitiacus Aedius respondit: Hoc esse miseriorem 4 et graviorem fortunam Sequanorum quam reliquorum, quod soli ne in occulto quidem queri neque auxilium implorare auderent absentisque Ariovisti crudelitatem, velut si coram adesset, horrerent, propterea quod reliquis 5 tamen fugae facultas daretur, Sequanis vero, qui intra fines suos Ariovistum recepissent, quorum oppida omnia

in potestate eius essent, omnes cruciatus essent perferendi.

33 ¹ XXXIII. His rebus cognitis, Caesar Gallorum animos verbis confirmavit pollicitusque est sibi eam rem curae futuram: magnam se habere spem et beneficio suo et auctoritate adductum Ariovistum finem iniuriis facturum. Hac oratione habita, concilium dimisit. Et secundum ea multae res eum hortabantur, quare sibi eam rem cogitandam et suscipiendam putaret, imprimis, quod Aeduos, fratres consanguineosque saepenumero a senatu appellatos, in servitute atque in ditione videbat Germanorum teneri, eorumque obsides esse apud Ariovistum ac Sequanos intellegebat; quod in tanto imperio populi Romani turpissimum sibi et rei publicae esse arbitrabatur. ³ Paulatim autem Germanos consuescere Rhenum transire et in Galliam magnam eorum multitudinem venire ⁴ populo Romano periculosum videbat; neque sibi homines feros ac barbaros temperaturos existimabat, quin, cum omnem Galliam occupavissent, ut ante Cimbri Teutonique fecissent, in provinciam exirent atque inde in Italiam contenderent, praesertim cum Sequanos a provincia nostra Rhodanus divideret; quibus rebus quam ⁵ maturrime occurrendum putabat. Ipse autem Ariovistus tantos sibi spiritus, tantam arrogantiam sumpserat, ut ferendus non videretur.

34 ¹ XXXIV. Quamobrem placuit ei, ut ad Ariovistum legatos mitteret, qui ab eo postularent, uti aliquem locum medium utriusque colloquio deligeret: velle sese de re ² publica et summis utriusque rebus cum eo agere. Ei legationi Ariovistus respondit: Si quid ipsi a Caesare opus esset, sese ad eum venturum fuisse; si quid ille se velit, ³ illum ad se venire oportere. Praeterea se neque sine exercitu in eas partes Galliae venire audere, quas Caesar possideret, neque exercitum sine magno comteatu ⁴ atque molimento in unum locum contrahere posse. Sibi autem mirum videri, quid in sua Gallia, quam bello vicisset, aut Caesari aut omnino populo Romano negotii esset.

XXXV. His responsis ad Caesarem relatis, iterum ¹ 35
ad eum Caesar legatos cum his mandatis mittit: Quo- ²
niam, tanto suo populi que Romani beneficio affectus,
cum in consulatu suo rex atque amicus a senatu appella-
tus esset, hanc sibi populo que Romano gratiam referret,
ut in colloquium venire invitatus gravaretur neque de
communi re dicendum sibi et cognoscendum putaret,
haec esse, quae ab eo postularet: primum, ne quam mul- ³
titudinem hominum amplius trans Rhenum in Galliam
traduceret; deinde obsides, quos haberet ab Aeduis,
redderet Sequanisque permetteret, ut, quos illi haberent,
voluntate eius reddere illis liceret; neve Aeduos iniuria
lacesseret, neve his sociisque eorum bellum inferret. Si ⁴
ita fecisset, sibi populo que Romano perpetuam gratiam
atque amicitiam cum eo futuram; si non impetraret, sese,
quoniam, M. Messala M. Pisone consulibus, senatus
censuisset, uti, quicumque Galliam provinciam obtineret,
quod commodo reipublicae facere posset, Aeduos cete-
rosque amicos populi Romani defenderet, se Aeduorum
iniurias non neglecturum.

XXXVI. Ad haec Ariovistus respondit: Ius esse ¹ 36
belli, ut, qui vicissent, iis, quos vicissent, quemadmodum
vellent, imperarent; item populum Romanum victis non
ad alterius praescriptum, sed ad suum arbitrium impe-
rare consuesse. Si ipse populo Romano non praescri- ²
beret, quemadmodum suo iure uteretur, non oportere
se a populo Romano in suo iure impediri. Aeduos sibi, ³
quoniam belli fortunam temptassent et armis congressi
ac superati essent, stipendiarios esse factos. Magnam ⁴
Caesarem iniuriam facere, qui suo adventu vectigalia
sibi deteriora faceret. Aeduis se obsides redditurum non ⁵
esse, neque his neque eorum sociis iniuria bellum illa-
turum, si in eo manerent, quod convenisset, stipendium-
que quotannis penderent; si id non fecissent, longe his
fraternum nomen populi Romani a futurum. Quod sibi ⁶
Caesar denuntiaret se Aeduorum iniurias non neglectu-
rum, neminem secum sine sua pernicie contendisse. Cum ⁷
vellet, congredieretur: intellecturum, quid invicti Ger-

mani, exercitatissimi in armis, qui inter annos XIV tec-
tum non subissent, virtute possent.

37 ¹ XXXVII. Haec eodem tempore Caesari mandata
referebantur et legati ab Aeduīs et a Treveris veniebant:
² Aedui questum, quod Harudes, qui nuper in Galliam
transportati essent, fines eorum popularentur: sese ne
obsidibus quidem datis pacem Ariovisti redimere potuisse;
³ Treveri autem pagos centum Sueborum ad ripas Rheni
consedissee, qui Rhenum transire conarentur; his prae-
⁴ esse Nasuam et Cimberium fratres. Quibus rebus Cae-
sar vehementer commotus maturandum sibi existimavit,
⁵ ne, si nova manus Sueborum cum veteribus copiis Ario-
visti sese coniunxisset, minus facile resisti posset. Itaque,
re frumentaria, quam celerrime potuit, comparata, ma-
gnis itineribus ad Ariovistum contendit.

38 ¹ XXXVIII. Cum tridui viam processisset, nuntiatum
est ei Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occupan-
dum Vesontionem, quod est oppidum maximum Sequa-
norum, contendere triduique viam a suis finibus profe-
² cisse. Id ne accideret, magnopere sibi praecavendum
³ Caesar existimabat. Namque omnium rerum, quae ad
bellum usui erant, summa erat in eo oppido facultas,
⁴ idque natura loci sic muniebatur, ut magnam ad ducen-
dum bellum daret facultatem, propterea quod flumen
Dubis, ut circino circumductum, paene totum oppidum
⁵ cingit; reliquum spatium, quod est non amplius pedum
mille sescentorum, qua flumen intermittit, mons continet
magna altitudine, ita, ut radices montis ex utraque parte
⁶ ripae fluminis contingant. Hunc murus circumdatus
⁷ arcem efficit et cum oppido coniungit. Huc Caesar
magnis nocturnis diurnisque itineribus contedit occu-
patoque oppido ibi praesidium collocat.

39 ¹ XXXIX. Dum paucos dies ad Vesontionem rei fru-
mentariae commeatusque causa moratur, ex perconta-
tione nostrorum vocibusque Gallorum ac mercatorum, qui
ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili
virtute atque exercitatione in armis esse praedicabant
(saepenumero sese cum his congressos ne vultum quidem

atque aciem oculorum dicebant ferre potuisse), tantus subito timor omnem exercitum occupavit, ut non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret. Hic primum ortus est a tribunis militum, praefectis reliquisque, qui, ex urbe amicitiae causa Caesarem secuti, non magnum in re militari usum habebant; quorum alius alia causa illata, quam sibi ad proficiscendum necessariam esse diceret, petebat, ut eius voluntate discedere liceret; nonnulli, pudore adducti, ut timoris suspicionem vitarent, remanebant. Hi neque vultum fingere neque interdum lacrimas tenere poterant: abditi in tabernaculis aut suum fatum querebantur aut cum familiaribus suis commune periculum miserabantur. Vulgo totis castris testamenta obsignabantur. Horum vocibus ac timore paulatim etiam ii, qui magnum in castris usum habebant, milites centurionesque, quique equitatu praerant, perturbabantur. Qui se ex his minus timidos existimari volebant, non se hostem vereri, sed angustias itineris et magnitudinem silvarum, quae intercederent inter ipsos atque Ariovistum, aut rem frumentariam, ut satis commode supportari posset, timere dicebant. Nonnulli etiam Caesari nuntiarant, cum castra moveri ac signa ferri iussisset, non fore dicto audientes milites neque propter timorem signa laturos.

XL. Haec cum animadvertisset, convocato consilio omniumque ordinum ad id consilium adhibitis centurionibus, vehementer eos incusavit: primum, quod, aut quam in partem aut quo consilio ducerentur, sibi quaerendum aut cogitandum putarent. Ariovistum, se consule, cupidissime populi Romani amicitiam appetisse; cur hunc tam temere quisquam ab officio discessurum iudicaret? Sibi quidem persuaderi, cognitis suis postulationibus atque aequitate condicionum perspecta, eum neque suam neque populi Romani gratiam repudiaturum. Quod si, furore atque amentia impulsus, bellum intulisset, quid tandem vererentur? aut cur de sua virtute aut de ipsius diligentia desperarent? Factum eius hostis periculum patrum nostrorum memoria, cum, Cimbris et Teutonis

a Gaio Mario pulsus, non minorem laudem exercitus
quam ipse imperator meritus videbatur; factum etiam
nuper in Italia servili tumultu, quos tamen aliquid usus
6 ac disciplina, quae a nobis acceperant, sublevarent. Ex
quo iudicari posse, quantum haberet in se boni con-
stantia, propterea quod, quos aliquamdiu inermes sine
7 causa timuissent, hos postea armatos ac victores supe-
rassent. Denique hos esse eosdem, quibuscum saepenu-
mero Helvetii congressi non solum in suis, sed etiam in
8 illorum finibus plerumque superarint, qui tamen pares
esse nostro exercitui non potuerint. Si quos adversum
proelium et fuga Gallorum commoveret, hos, si quaere-
rent, reperire posse, diuturnitate belli defatigatis Gallis,
Ariovistum, cum multos menses castris se ac paludibus
tenuisset neque sui potestatem fecisset, desperantes iam
9 de pugna et dispersos subito adortum, magis ratione et
consilio quam virtute vicisse. Cui rationi contra homines
10 barbaros atque imperitos locus fuisset, hac ne ipsum
quidem sperare nostros exercitus capi posse. Qui
suum timorem in rei frumentariae subvectionem angu-
stiasque itineris conferrent, facere arroganter, cum aut
de officio imperatoris desperare aut praescribere vide-
11 rentur. Haec sibi esse curae; frumentum Sequanos, Leu-
cos, Lingones subministrare, iamque esse in agris fru-
12 menta matura; de itinere ipsos brevi tempore iudicatu-
ros. Quod non fore dicto audientes neque signa latu-
ri dicantur, nihil se ea re commoveri: scire enim, quibuscumque
exercitus dicto audiens non fuerit, aut male re gesta for-
13 tunam defuisse aut aliquo facinore comperto avaritiam
esse convictam; suam innocentiam perpetua vita, feli-
14 citatem Helvetiorum bello esse perspectam. Itaque se,
quod in longiorem diem collaturus fuisset, repraesenta-
turum et proxima nocte de quarta vigilia castra motu-
rum, ut quam primum intellegere posset, utrum apud
15 eos pudor atque officium an timor valeret. Quod si
praeterea nemo sequatur, tamen se cum sola
decima legione iturum, de qua non dubitaret, sibi-
que eam praetoriam cohortem futuram. Huic legioni

Caesar et indulserat praecipue et propter virtutem confidebat maxime.

XLI. Hac oratione habita, mirum in modum conversae sunt omnium mentes, summaque alacritas et cupiditas belli gerendi iniecta est, princepsque decima legio per tribunos militum ei gratias egit, quod de se optimum iudicium fecisset, seque esse ad bellum gerendum paratissimam confirmavit. Deinde reliquae legiones cum tribunis militum et primorum ordinum centurionibus egerunt, uti Caesari satisfacerent: se nec unquam dubitasse neque timuisse neque de summa belli suum iudicium, sed imperatoris esse existimavisse. Eorum satisfactione accepta et itinere exquisito per Divitiacum, quod ex Gallis ei maximam fidem habebat, ut milium amplius quinquaginta circuitu locis apertis exercitum duceret, de quarta vigilia, ut dixerat, profectus est. Septimo die, cum iter non intermitteret, ab exploratoribus certior factus est. Ariovisti copias a nostris milibus passuum quattuor et XX abesse.

XLII. Cognito Caesaris adventu, Ariovistus legatos ad eum mittit: quod antea de colloquio postulasset, id per se fieri licere, quoniam propius accessisset, seque id sine periculo facere posse existimare. Non respuit conditionem Caesar iamque eum ad sanitatem reverti arbitrabatur, cum id, quod antea petenti denegasset, ultro polliceretur, magnamque in spem veniebat pro suis tantis populique Romani in eum beneficiis, cognitis suis postulatis, fore, uti pertinacia desisteret. Dies colloquio dictus est ex eo die quintus. Interim saepe ultro citroque cum legati inter eos mitterentur, Ariovistus postulavit, ne quem peditem ad colloquium Caesar adduceret: vereri se, ne per insidias ab eo circumveniretur; uterque cum equitatu veniret; alia ratione sese non esse venturum. Caesar, quod neque colloquium interposita causa tolli volebat neque salutem suam Gallorum equitatu committere audebat, commodissimum esse statuit, omnibus equis Gallis equitibus detractis, eo legionarios milites legionis decimae, cui maxime confidebat, imponere, ut

praesidium quam amicissimum, si quid opus facto esset, haberet. Quod cum fieret, non irridicule quidam ex militibus decimae legionis dixit plus, quam pollicitus esset, Caesarem facere; pollicitum se in cohortis praetoriae loco decimam legionem habiturum, ad equum rescribere.

43 ¹ XLIII. Planities erat magna et in ea tumulus terrenus satis grandis. Hic locus aequo fere spatio ab castris Ariovisti et Caesaris aberat. Eo, ut erat dictum, ² ad colloquium venerunt. Legionem Caesar, quam equis vexerat, passibus ducentis ab eo tumulo constituit. Item ³ equites Ariovisti pari intervallo constiterunt. Ariovistus, ex equis ut colloquerentur et praeter se denos ut ad ⁴ colloquium adducerent, postulavit. Ubi eo ventum est, Caesar initio orationis sua senatusque in eum beneficia commemoravit, quod rex appellatus esset a senatu, quod amicus, quod munera amplissime missa; quam rem et paucis contigisse et pro magnis hominum officiis consuesse tribui docebat; illum, cum neque aditum neque causam postulandi iustam haberet, beneficio ac liberalitate sua ac senatus ea praemia consecutum. Docebat etiam, quam veteres quamque iustae causae necessitudinis ipsis cum Aeduis intercederent: quae senatusconsulta quotiens quamque honorifica in eos facta essent; ut omni tempore totius Galliae principatum Aedui tenuissent, prius etiam, quam nostram amicitiam appetissent. ⁸ Populi Romani hanc esse consuetudinem, ut socios atque amicos non modo sui nihil deperdere, sed gratia, dignitate, honore auctiores vellet esse; quod vero ad amicitiam populi Romani attulissent, id iis eripi quis pati ⁹ posset? Postulavit deinde eadem, quae legatis in mandatis dederat: ne aut Aeduis aut eorum sociis bellum inferret; obsides redderet; si nullam partem Germanorum domum remittere posset, at ne quos amplius Rhenum transire pateretur.

44 ¹ XLIV. Ariovistus ad postulata Caesaris pauca respondit, de suis virtutibus multa praedicavit: Transisse Rhenum sese non sua sponte, sed rogatum et arcessitum

a Gallis; non sine magna spe magnisque praemiis domum propinquosque reliquisse; sedes habere in Gallia ab ipsis concessas, obsides ipsorum voluntate datos; stipendium capere iure belli, quod victores victis imponere consueverint. Non sese Gallis, sed Gallos sibi bellum intulisse: omnes Galliae civitates ad se oppugnandum venisse ac contra se castra habuisse; eas omnes copias a se uno proelio pulsas ac superatas esse. Si iterum experiri velint, se iterum paratum esse decertare; si pace uti velint, iniquum esse de stipendio recusare, quod sua voluntate ad id tempus pependerit. Amicitiam populi Romani sibi ornamento et praesidio, non detrimento esse oportere, idque se ea spe petisse. Si per populum Romanum stipendium remittatur et dediticii subtrahantur, non minus libenter sese recusaturum populi Romani amicitiam, quam appetierit. Quod multitudinem Germanorum in Galliam traducat, id se sui muniendi, non Galliae impugnandae causa facere; eius rei testimonium esse, quod nisi rogatus non venerit et quod bellum non intulerit, sed defenderit. Se prius in Galliam venisse quam populum Romanum. Nunquam ante hoc tempus exercitum populi Romani Galliae provinciae finibus egressum. Quid sibi vellet? cur in suas possessiones veniret? Provinciam suam hanc esse Galliam, sicut illam nostram. Ut ipsi concedi non oporteret, si in nostros fines impetum faceret, sic item nos esse iniquos, quod in suo iure se interpellaremus. Quod fratres Aeduos appellatos diceret, non se tam barbarum neque tam imperitum esse rerum, ut non sciret neque bello Allobrogum proximo Aeduos Romanis auxilium tulisse neque ipsos in his contentionibus, quas Aedui secum et cum Sequanis habuissent, auxilio populi Romani usos esse. Debere se suspicari simulata Caesarem amicitia, quod exercitum in Gallia habeat, sui opprimendi causa habere. Qui nisi decedat atque exercitum deducat ex his regionibus, sese illum non pro amico, sed hoste habiturum. Quod si eum interfecerit, multis sese nobilibus principibusque populi Romani gratum esse facturum; id

se ab ipsis per eorum nuntios compertum habere, quorum omnium gratiam atque amicitiam eius morte redimere posset. Quod si discessisset et liberam possessionem Galliae sibi tradidisset, magno se illum praemio remuneraturum et, quaecumque bella geri vellet, sine ullo eius labore et periculo confecturum.

45 1 XLV. Multa ab Caesare in eam sententiam dicta sunt, quare negotio desistere non posset: neque suam neque populi Romani consuetudinem pati, uti optime merentes socios desereret, neque se iudicare Galliam potius esse Ariovisti quam populi Romani. Bello superatos esse Arvernos et Rutenos ab Quinto Fabio Maximo, quibus populus Romanus ignovisset neque in provinciam rede-gisset neque stipendium imposuisset. Quod si antiquissimum quodque tempus spectari oporteret, populi Romani iustissimum esse in Gallia imperium; si iudicium senatus observari oporteret, liberam debere esse Galliam, quam bello victam suis legibus uti voluisset.

46 1 XLVI. Dum haec in colloquio geruntur, Caesari nuntiatum est equites Ariovisti propius tumultum accedere et ad nostros adequitare, lapides telaque in nostros conicere. Caesar loquendi finem facit seque ad suos recepit suisque imperavit, ne quod omnino telum in hostes reicerent. Nam etsi sine ullo periculo legionis delectae cum equitatu proelium fore videbat, tamen committendum non putabat, ut, pulsus hostibus, dici posset eos ab se per fidem in colloquio circumventos. Posteaquam in vulgus militum elatum est, qua arrogantia in colloquio Ariovistus usus omni Gallia Romanis interdixisset, impetumque in nostros eius equites fecissent, eaque res colloquium ut diremisset, multo maior alacritas studiumque pugnandi maius exercitui iniectum est.

47 1 XLVII. Biduo post Ariovistus ad Caesarem legatos mittit: Velle se de his rebus, quae inter eos coeptae neque perfectae essent, agere cum eo; uti aut iterum colloquio diem constitueret aut, si id minus vellet, e suis legatum aliquem ad se mitteret. Colloquendi Caesari causa visa non est, et eo magis, quod pridie eius diei

Germani retineri non potuerant, quin in nostros tela conicerent. Legatum e suis sese magno cum periculo ad eum missurum et hominibus feris obiecturum existimabat. Commodissimum visum est Gaium Valerium Procillum, C. Valerii Caburi filium, summa virtute et humanitate adulescentem, cuius pater a Gaio Valerio Flacco civitate donatus erat, et propter fidem et propter linguae Gallicae scientiam, qua multa iam Ariovistus longinqua consuetudine utebatur, et quod in eo peccandi Germanis causa non esset, ad eum mittere et Marcum Metium, qui hospitio Ariovisti utebatur. His mandavit, ut, quae diceret Ariovistus, cognoscerent et ad se referrent. Quos cum apud se in castris Ariovistus conspexisset, exercitu suo praesente conclamavit: Quid ad se venirent? an speculandi causa? Conantes dicere prohibuit et in catenas coniecit.

XLVIII. Eodem die castra promovit et milibus passuum sex a Caesaris castris sub monte consedit. Postridie eius diei praeter castra Caesaris suas copias traduxit et milibus passuum duobus ultra eum castra fecit eo consilio, uti frumento commeatuque, qui ex Sequanis et Aeduis supportaretur, Caesarem intercluderet. Ex eo die dies continuos quinque Caesar pro castris suas copias produxit et aciem instructam habuit, ut, si vellet Ariovistus proelio contendere, ei potestas non deesset. Ariovistus his omnibus diebus exercitum castris continebat, equestri proelio cotidie contendit. Genus hoc erat pugnae, quo se Germani exercuerant. Equitum milia erant sex, totidem numero pedites velocissimi ac fortissimi, quos ex omni copia singuli singulos suae salutis causa delegerant, cum his in proeliis versabantur. Ad eos se equites recipiebant; hi, si quid erat durius, concurrebant, si qui, graviore vulnere accepto, equo deciderat, circumstiebant; si quo erat longius prodeundum aut celerius recipiendum, tanta erat horum exercitatione celeritas, ut iubis equorum sublevati cursum adaequarent.

XLIX. Ubi eum castris se tenere Caesar intellexit, ne diutius commeatu prohiberetur, ultra eum locum, quo

tem attulit, quod hominem honestissimum provinciae Galliae, suum familiarem et hospitem, ereptum e manibus hostium, sibi restitutum videbat, neque eius calamitate de tanta voluptate et gratulatione quicquam fortuna deminuerat. Is, se praesente, de se ter sortibus consultum dicebat, utrum igni statim necaretur an in aliud tempus reservaretur: sortium beneficio se esse incolumem. Item Marcus Metius repertus et ad eum reductus est.

54¹ LIV. Hoc proelio trans Rhenum nuntiato, Suebi, qui ad ripas Rheni venerant, domum reverti coeperunt; quos Ubii, qui proximi Rhenum incolunt, perterritos² insecuti, magnum ex his numerum occiderunt. Caesar, una aestate duobus maximis bellis confectis, maturius paulo, quam tempus anni postulabat, in hiberna in Sequanos exercitum deduxit; hibernis Labienum praeposuit; ipse in citeriorem Galliam ad conventus agendos profectus est.

LIBER VI

55¹ XI. Quoniam ad hunc locum perventum est, non alienum esse videtur de Galliae Germaniaeque moribus et, quo differant hae nationes inter sese, proponere.

² In Gallia non solum in omnibus civitatibus atque in omnibus pagis partibusque, sed paene etiam in singulis³ domibus factiones sunt, earumque factionum principes sunt, qui summam auctoritatem eorum iudicio habere existimantur, quorum ad arbitrium iudiciumque summa⁴ ominum rerum consiliorumque redeat. Idque eius rei causa antiquitus institutum videtur, ne quis ex plebe contra potentiores auxilium egeret; suos enim quisque opprimi et circumveniri non patitur neque, aliter si faciat,⁵ ullam inter suos habet auctoritatem. Haec eadem ratio est in summa totius Galliae; namque omnes civitates divisae sunt in duas partes.

56¹ XIII. In omni Gallia eorum hominum, qui aliquo sunt numero atque honore, genera sunt duo; nam plebes

paene servorum habetur loco, quae nihil audet per se, nulli adhibetur consilio. Plerique, cum aut aere alieno² aut magnitudine tributorum aut iniuria potentiorum premuntur, sese in servitutem dicant nobilibus, quibus in hos eadem omnia sunt iura, quae dominis in servos.

Sed de his duobus generibus alterum est druidum,³ alterum equitum. Illi rebus divinis intersunt, sacrificia⁴ publica ac privata procurant, religiones interpretantur; ad eos magnus adulescentium numerus disciplinae causa concurrat, magnoque hi sunt apud eos honore. Nam⁵ fere de omnibus controversiis publicis privatisque constituunt et, si quod est admissum facinus, si caedes facta, si de hereditate, si de finibus controversia est, idem decernunt, praemia poenasque constituunt; si qui aut⁶ privatus aut populus eorum decreto non stetit, sacrificiis interdicunt. Haec poena apud eos est gravissima. Qui⁷ bus ita est interdictum, hi numero impiorum ac sceleratorum habentur, his omnes decedunt, aditum sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiant, neque his petentibus ius redditur neque honos ullus communicatur.

His autem omnibus druidibus praeest unus, qui summam inter eos habet auctoritatem. Hoc mortuo, aut, si⁸ qui ex reliquis excellit dignitate, succedit, aut, si sunt plures pares, suffragio druidum, nonnunquam etiam armis de principatu contendunt.

Hi certo anni tempore in finibus Carnutum, quae¹⁰ regio totius Galliae media habetur, considunt in loco consecrato. Huc omnes undique, qui controversias habent, conveniunt eorumque decretis iudiciisque parent. Disciplina in Britannia reperta atque inde in Galliam¹¹ translata esse existimatur, et nunc, qui diligentius eam rem cognoscere volunt, plerumque illo discendi causa proficiscuntur.

XIV. Druides a bello abesse consuerunt neque¹ 57 tributa una cum reliquis pendunt, militiae vacationem omniumque rerum habent immunitatem. Tantis excitati² praemiis, et sua sponte multi in disciplinam conveniunt

3 et a parentibus propinquisque mittuntur. Magnum ibi numerum versuum ediscere dicuntur. Itaque annos nonnulli vicanos in disciplina permanent. Neque fas esse existimant ea litteris mandare, cum in reliquis fere rebus, publicis privatisque rationibus, Graecis litteris utantur.

4 Id mihi duabus de causis instituisse videntur, quod neque in vulgus disciplinam efferri velint neque eos, qui discant, litteris confisos minus memoriae studere; quod fere plerisque accidit, ut praesidio litterarum diligentiam in perdiscendo ac memoriam remittant.

5 Imprimis hoc volunt persuadere, non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios, atque hoc maxime ad virtutem excitari putant, metu mortis neglecto. Multa praeterea de sideribus atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum natura, de deorum immortalium vi ac potestate disputant et iuventuti tradunt.

58 1 XV. Alterum genus est equitum. Hi, cum est usus atque aliquod bellum incidit (quod fere ante Caesaris adventum quotannis accidere solebat, uti aut ipsi iniurias inferrent aut illatas propulsarent), omnes in bello versantur, atque eorum ut quisque est genere copiisque amplissimus, ita plurimos circum se ambactos clientesque habet. Hanc unam gratiam potentiamque noverunt.

59 1 XVI. Natio est omnis Gallorum admodum dedita 2 religionibus, atque ob eam causam, qui sunt affecti gravioribus morbis, quique in proeliis periculisque versantur, aut pro victimis homines immolant aut se immolatuos vovent, administrisque ad ea sacrificia druidibus utuntur, quod, pro vita hominis nisi hominis vita reddatur, non posse deorum immortalium numen placari arbitrantur, publiceque eiusdem generis habent instituta sacrificia. Alii immani magnitudine simulacra habent, quorum contexta viminibus membra vivis hominibus complent; quibus succensis, circumventi flamma exanimantur 3 homines. Supplicia eorum, qui in furto aut in latrocinio aut aliqua noxia sint comprehensi, gratiora dis

immortalibus esse arbitrantur; sed cum eius generis copia deficit, etiam ad innocentium supplicia descendunt.

XVII. Deorum maxime Mercurium colunt. Huius ¹ 60 sunt plurima simulacra, hunc omnium inventorem artium ferunt, hunc viarum atque itinerum ducem, hunc ad quaestus pecuniae mercaturasque habere vim maximam arbitrantur. Post hunc Apollinem et Martem et Iovem ² et Minervam. De his eandem fere, quam reliquae gentes, habent opinionem: Apollinem morbos depellere, Minervam operum atque artificiorum initia tradere, Iovem imperium caelestium tenere, Martem bella regere. Huic, ³ cum proelio dimicare constituerunt, ea, quae bello ceperint, plerumque devovent; cum superaverunt, animalia capta immolant reliquasque res in unum locum conferunt. Multis in civitatibus harum rerum exstructos ⁴ tumulos locis consecratis conspici licet; neque saepe ⁵ accidit, ut neglecta quispiam religione aut capta apud se occultare aut posita tollere auderet, gravissimumque ei rei supplicium cum cruciatu constitutum est.

XVIII. Galli se omnes ab Dite patre prognatos ¹ 61 praedicant idque ab druidibus proditum dicunt. Ob eam ² causam spatia omnis temporis non numero dierum, sed noctium finiunt; dies natales et mensium et annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur. In ³ reliquis vitae institutis hoc fere ab reliquis differunt, quod suos liberos, nisi cum adoleverunt, ut munus militiae sustinere possint, palam ad se adire non patiuntur filiumque puerili aetate in publico in conspectu patris assistere turpe ducunt.

XIX. Viri, quantas pecunias ab uxoribus dotis ¹ 62 nomine acceperunt, tantas ex suis bonis, aestimatione facta, cum dotibus communicant. Huius omnis pecuniae ² coniunctim ratio habetur fructusque servantur; uter eorum vita superavit, ad eum pars utriusque cum fructibus superiorum temporum pervenit.

Viri in uxores, sicuti in liberos, vitae necisque habent ³ potestatem; et cum pater familiae illustriore loco natus decessit, eius propinqui conveniunt et, de morte si res in

suspicionem venit, de uxoribus in servilem modum quaestionem habent et, si compertum est, igni atque omnibus tormentis excruciatas interficiunt.

4 Funera sunt pro cultu Gallorum magna et sumptuosa; omniaque, quae vivis cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt, etiam animalia, ac paulo supra hanc memoriam servi et clientes, quos ab iis dilectos esse constabat, iustis funeribus confectis, una cremabantur.

63 1 XX. Quae civitates commodius suam rem publicam administrare existimantur, habent legibus sanctum, si quis quid de re publica a finitimis rumore aut fama acceperit, uti ad magistratum deferat neve cum quo alio communicet, quod saepe homines temerarios atque imperitos falsis rumoribus terreri et ad facinus impelli et de summis rebus consilium capere cognitum est. Magistratus, quae visa sunt, occultant, quaeque esse ex usu iudicaverunt, multitudini produnt. De re publica nisi per concilium loqui non conceditur.

64 1 XXI. Germani multum ab hac consuetudine differunt. Nam neque druides habent, qui rebus divinis praesint, 2 neque sacrificiis student. Deorum numero eos solos ducunt, quos cernunt et quorum aperte opibus iuvantur, Solem et Vulcanum et Lunam, reliquos ne fama quidem acceperunt.

3 Vita omnis in venationibus atque in studiis rei militaris consistit; ab parvulis labori ac duritiae student. 4 Qui diutissime impuberes permanserunt, maximam inter suos ferunt laudem: hoc alii staturam, alii vires nervosque confirmari putant. Intra annum vero vicesimum feminae notitiam habuisse in turpissimis habent rebus; cuius rei nulla est occultatio, quod et promiscue in fluminibus perluuntur et pellibus aut parvis renonum tegimentis utuntur, magna corporis parte nuda.

65 1 XXII. Agriculturae non student, maiorque pars 2 eorum victus in lacte, caseo, carne consistit. Neque quisquam agri modum certum aut fines habet proprios, sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque hominum, qui tum una coierunt, quan-

tum et quo loco visum est agri, attribuunt atque anno post alio transire cogunt.

Eius rei multas afferunt causas: ne, assidua consuetudine capti, studium belli gerendi agricultura commutent; ne latos fines parare studeant, potentioresque humiliores possessionibus expellant; ne accuratius ad frigora atque aestus vitandos aedificent; ne qua oriatur pecuniae cupiditas, qua ex re factiones dissensionesque nascuntur; ut animi aequitate plebem contineant, cum suas quisque opes cum potentissimis aequari videat.

XXIII. Civitatibus maxima laus est quam latissime circum se, vastatis finibus, solitudines habere. Hoc proprium virtutis existimant, expulsos agris finitimos cedere neque quemquam prope se audere consistere; simul hoc se fore tutiores arbitrantur, repentinae incursionis timore sublato. Cum bellum civitas aut illatum defendit aut infert, magistratus, qui ei bello praesint, ut vitae necisque habeant potestatem, deliguntur. In pace nullus est communis magistratus, sed principes regionum atque pagorum inter suos ius dicunt controversiasque minuunt.

Latrocinia nullam habent infamiam, quae extra fines cuiusque civitatis fiunt, atque ea iuventutis exercendae ac desidia minuendae causa fieri praedicant. Atque ubi quis ex principibus in concilio dixit, se ducem fore, qui sequi velint, profiteantur, consurgunt ii, qui et causam et hominem probant, suumque auxilium pollicentur atque a multitudine collaudantur; qui ex his secuti non sunt, in desertorum ac proditorum numero ducuntur, omniumque his rerum postea fides derogatur.

Hospitem violare fas non putant; qui quacumque de causa ad eos venerunt, ab iniuria prohibent, sanctos habent, hisque omnium domus patent victusque communicatur.

XXIV. Ac fuit antea tempus, cum Germanos Galli virtute superarent, ultro bella inferrent, propter hominum multitudinem agrisque inopiam trans Rhenum colonias mitterent. Itaque ea, quae fertilissima Germaniae sunt, loca circum Hercyniam silvam, quam Eratostheni et qui-

busdam Graecis fama notam esse video, quam illi Orcy-
niam appellant, Volcae Tectosages occupaverunt atque
3 ibi consederunt; quae gens ad hoc tempus his sedibus
sese continet summamque habet iustitiae et bellicae
4 laudis opinionem. Nunc, quod in eadem inopia, egestate,
patientia, qua ante, Germani permanent, eodem victu et
5 cultu corporis utuntur, Gallis autem provinciarum propin-
quitas et transmarinarum rerum notitia multa ad copiam
6 atque usus largitur, paulatim assuefacti superari multis-
que victi proeliis, ne se quidem ipsi cum illis virtute com-
parant.

P. OVIDIUS NASO

METAMORPHOSES

QUATTUOR AETATES

- 68 1 Aurea prima sata est aetas, quae vindice nullo,
sponte sua, sine lege fidem rectumque colebat.
Poena metusque aberant, nec verba minacia fixo
aere legebantur, nec supplex turba timebat
5 iudicis ora sui, sed erant sine iudice tuti.
Nondum caesa suis, peregrinum ut viseret orbem,
montibus in liquidas pinus descenderat undas,
nullaque mortales praeter sua litora norant.
Nondum praecipites cingebant oppida fossae;
10 non tuba directi, non aeris cornua flexi,
non galeae, non ensis erant: sine militis usu
mollia securae peragebant otia gentes.
Ipsa quoque immunis rastroque intacta nec ullis
saucia vomeribus per se dabat omnia tellus;
15 contentique cibus, nullo cogente creatis,
arbuteos fetus montanaque fraga legebant
cornaque et in duris haerentia mora rubetis
et, quae deciderant patula Iovis arbore, glandes.
Ver erat aeternum, placidique tepentibus auris
20 mulcebant Zephyri natos sine semine flores.
Mox etiam fruges tellus inarata ferebat,
nec renovatus ager gravidis canebat aristis;
flumina iam lactis, iam flumina nectaris ibant,
flavaque de viridi stillabant ilice mella.
25 Postquam, Saturno tenebrosa in Tartara misso,
sub Iove mundus erat, subiit argentea proles,

auro deterior, fulvo pretiosior aere.

Iuppiter antiqui cōtraxit tempora veris,
perque hiemes aestusque et inaequales autumnos
30 et breve ver spatiis exegit quattuor annum.

Tum primum siccis aër fervoribus ustus
canduit et ventis glacies astricta pependit.

Tum primum subiere domus. Domus antra fuerunt
et densi frutices et vinctae cortice virgae.

35 Semina tum primum longis Cerealia sulcis
obruta sunt, pressique iugo gemuere iuveni.

Tertia post illam successit aëneae proles,
saevior ingeniis et ad horrida promptior arma,
non scelerata tamen. De duro est ultima ferro.

40 Protinus irrupit venae peioris in aevum
omne nefas: fugere pudor verumque fidesque;
in quorum subiere locum fraudesque dolique
insidiaeque et vis et amor sceleratus habendi.

Vela dabant ventis, nec adhuc bene noverat illos
45 navita, quaeque diu steterant in montibus altis,
fluctibus ignotis exsultavere carinae.

Communemque prius, ceu lumina solis et auras,
cautus humum longo signavit limite mensor.

Nec tantum segetes alimentaue debita dives
50 poscebatur humus, sed itum est in viscera terrae;
quasque recondiderat Stygiisque admoverat umbris,
effodiuntur opes, irritamenta malorum.

Iamque nocens ferrum ferroque nocentius aurum
prodierat: prodit Bellum, quod pugnat utroque

55 sanguineaue manu crepitantia concutit arma.

Vivitur ex rapto: non hospes ab hospite tutus,
non socer a genero, fratrum quoque gratia rara est.

Imminet exitio vir coniugis, illa mariti;
lurida terribiles miscent aconita novercae;

60 filius ante diem patrios inquirat in annos.

Victa iacet pietas, et virgo caede madentes
ultima caelestum terras Astraera reliquit.

(I. 89—150.)

DEUCALION ET PYRRHA

- 69 ¹ Separat Aonios Oetaeis Phocis ab arvis,
 terra ferax, dum terra fuit, sed tempore in illo
 pars maris et latus subitarum campus aquarum.
 Mons ibi verticibus petit arduus astra duobus,
⁵ nomine Parnasus, superantque cacumina nubes.
 Hic ubi Deucalion (nam cetera texerat aequor)
 cum consorte tori parva rate vectus adhaesit,
 Corycidas Nymphas et numina montis adorant
 fatidicamque Themis, quae tunc oracla tenebat.
¹⁰ Non illo melior quisquam nec amantior aequi
 vir fuit, aut illa metuentior ulla deorum.
- Iuppiter ut liquidis stagnare paludibus orbem
 et superesse virum de tot modo milibus unum,
 et superesse videt de tot modo milibus unam,
¹⁵ innocuos ambos, cultores numinis ambos,
 nubila disiecit, nimbisque Aquilone remotis,
 et caelo terras ostendit et aethera terris.
 Nec maris ira manet, positoque tricuspide telo,
 mulcet aquas rector pelagi, supraque profundum
²⁰ exstantem atque umeros innato murice tectum
 caeruleum Tritona vocat, conchaeque sonanti
 inspirare iubet fluctusque et flumina signo
 iam revocare dato. Cava bucina sumitur illi,
 tortilis, in latum quae turbine crescit ab imo,
²⁵ bucina, quae, medio concepit ubi aëra ponto,
 litora voce replet sub utroque iacentia Phoëbo.
 Tunc quoque, ut ora dei madida rorantia barba
 contigit et cecinit iussos inflata receptus,
 omnibus audita est telluris et aequoris undis,
³⁰ et, quibus est undis audita, coërcuit omnes.
 Flumina subsidunt, collesque exire videntur;
 iam mare litus habet, plenos capit alveus amnes;
 surgit humus, crescunt loca decrescentibus undis.
³⁵ Postque diem longam nudata cacumina silvae
 ostendunt limumque tenent in fronde relictum.
 Redditus orbis erat. Quem postquam vidit inanem

et desolatas agere alta silentia terras,
 Deucalion lacrimis ita Pyrrham affatur obortis:
 „O soror, o coniunx, o femina sola superstes,
 40 „quam commune mihi genus et patruelis origo,
 „deinde torus iunxit, nunc ipsa pericula iungunt,
 „terrarum, quascumque vident occasus et ortus,
 „nos duo turba sumus; possedit cetera pontus.
 „Haec quoque adhuc vitae non est fiducia nostrae
 45 „certa satis; terrent etiam nunc nubila mentem.
 „Quis tibi, si sine me fatis erepta fuisses,
 „nunc animus, miseranda, foret? quo sola timorem
 „ferre modo posses? quo consolante doleres?
 „Namque ego, crede mihi, si te quoque pontus haberet,
 50 „te sequerer, coniunx, et me quoque pontus haberet.
 „O utinam possem populos reparare paternis
 „artibus atque animas formatae infundere terrae!
 „Nunc genus in nobis restat mortale duobus
 „(sic visum est superis) hominumque exempla manemus“.
 55 Dixerat, et flebant. Placuit caeleste precari
 numen et auxilium per sacras quaerere sortes.
 Nulla mora est: adeunt pariter Cephisidas undas,
 ut nondum liquidas, sic iam vada nota secantes.
 Inde ubi libatos irroravere liquores
 60 vestibus et capiti, flectunt vestigia sanctae
 ad delubra deae, quorum fastigia turpi
 pallebant musco stabantque sine ignibus arae.
 Ut templi tetigere gradus, procumbit uterque
 pronus humi gelidoque pavens dedit oscula saxo,
 65 atque ita „Si precibus“ dixerunt „numina iustis
 „victa remollescunt, si flectitur ira deorum,
 „dic, Themis, qua generis damnum reparabile nostri
 „arte sit, et mersis fer opem, mitissima, rebus“.
 Mota dea est sortemque dedit: „Discedite templo
 70 „et velate caput cinctasque resolvite vestes
 ossaque post tergum magnae iactate parentis“.
 Obstipuere diu, rumpitque silentia voce
 Pyrrha prior iussisque deae parere recusat,
 detque sibi veniam, pavido rogat ore, pavetque

75 laedere iactatis maternas ossibus umbras.
Interea repetunt caecis obscura latebris
verba datae sortis secum inter seque volutant.
Inde Promethides placidis Epimethida dictis
mulcet et „Aut fallax“ ait „est sollertia nobis,
80 „aut pia sunt nullumque nefas oracula suadent.
„Magna parens terra est; lapides in corpore terrae
„ossa reor dici; iacere hos post terga iubemur“.

Coniugis augurio quamquam Titania mota est,
spes tamen in dubio est: adeo caelestibus ambo
85 diffidunt monitis. Sed quid temptare nocebit?
Discedunt velantque caput tunicasque recingunt
et iussos lapides sua post vestigia mittunt.
Saxa (quis hoc credat, nisi sit pro teste vetustas!)
ponere duritiem coepere suumque rigorem
90 mollirique mora mollitaque ducere formam.
Mox, ubi creverunt naturaque mitior illis
contigit, ut quaedam, sic non manifesta videri
forma potest hominis, sed, uti de marmore coepto,
non exacta satis rudibusque simillima signis.
95 Quae tamen ex illis aliquo pars umida suco
et terrena fuit, versa est in corporis usum;
quod solidum est flectique nequit, mutatur in ossa;
quae modo vena fuit, sub eodem nomine mansit:
inque brevi spatio superiorum numine saxa,
100 missa viri manibus, faciem traxere virorum,
et de femineo reparata est femina iactu.
Inde genus durum sumus experiensque laborum
et documenta damus, qua simus origine nati.

(I. 313—415.)

NIOBE

70 1 Lydia tota fremit, Phrygiaeque per oppida facti
rumor it et magnum sermonibus occupat orbem.
Ante suos Niobe thalamos cognoverat illam,

tum cum Maeoniam virgo Sipylumque colebat;
5 nec tamen admonita est poena popularis Arachnes
cedere caelitibus verbisque minoribus uti.

Multa dabant animos: sed enim nec coniugis artes
nec genus amborum magnique potentia regni
sic placuere illi, quamvis ea cuncta placerent,
10 ut sua progenies; et felicissima matrum
dicta foret Niobe, si non sibi visa fuisset.

Nam sata Tiresia venturi praescia Manto
per medias fuerat, divino concita motu,
vaticinata vias: „Ismenides, ite frequentes
15 „et date Latonae Latonigenisque duobus
„cum prece tura pia lauroque innectite crinem:
„ore meo Latona iubet.“ Paretur, et omnes
Thebaïdes iussis sua tempora frondibus ornant
turaque dant sanctis et verba precantia flammis.
20 Ecce venit comitum Niobe celeberrima turba,
vestibus intexto Phrygiis spectabilis auro
et, quantum ira sinit, formosa; movensque decoro
cum capite immissos umerum per utrumque capillos
constitit, utque oculos circumtulit alta superbos,
25 „Quis furor, auditos“ inquit „praeponere visis
„caelestes? aut cur colitur Latona per aras,
„numen adhuc sine ture meum est? Mihi Tantalus auctor,
„cui licuit soli superiorum tangere mensas;
„Pleiadum soror est genetrix mea; maximus Atlas
30 „est avus, aetherium qui fert cervicibus axem;
„Iuppiter alter avus; socero quoque gloriator illo.
„Me gentes metuunt Phrygiae, me regia Cadmi
„sub domina est, fidibusque mei commissa mariti
„moenia cum populis a meque viroque reguntur.
35 „In quamcumque domus adverti lumina partem,
„immensae spectantur opes. Accedit eodem
„digna dea facies. Huç natas adice septem
„et totidem iuvenes et mox generosque nurusque.
„Quaerite nunc, habeat quam nostra superbia causam,
40 „nescio quoque audete satam Titanida Coeo
„Latonam praeferre mihi, cui maxima quondam

„exiguam sedem pariturae terra negavit!
„Nec caelo nec humo nec aquis dea vestra recepta est:
„exul erat mundi, donec miserata vagantem
45 „ „Hospita tu terris erras, ego“ dixit „in undis“,
„instabilemque locum Delos dedit. Illa duorum
„facta parens: uteri pars haec est septima nostri.
„Sum felix: quis enim neget hoc? felixque manebo:
„hoc quoque quis dubidet? tutam me copia fecit.
50 „Maior sum, quam cui possit Fortuna nocere;
„multaque ut eripiat, multo mihi plura relinquet.
„Excessere metum mea iam bona. Fingite demi
„huic aliquid populo natorum posse meorum,
„non tamen ad numerum redigar spoliata duorum,
55 „Latonae turbam; qua quantum distat ab orba?
„Ite, satis pro re sacri est; laurumque capillis
„ponite!“ Deponunt infectaque sacra relinquunt,
quodque licet, tacito venerantur murmure numen.

Indignata dea est summoque in vertice Cynthi
60 talibus est dictis gemina cum prole locuta:

„En ego, vestra parens, vobis animosa creatis,
„et, nisi Iunoni, nulli cessura dearum,
„an dea sim, dubitor, perque omnia saecula cultis
„arceor, o nati, nisi vos succurritis, aris.
65 „Nec dolor hic solus: diro convicia facto
„Tantalus adiecit vosque est postponere natis
„ausa suis et me (quod in ipsam recidat!) orbam
„dixit et exhibuit linguam scelerata paternam“.
Adiectura preces erat his Latona relatis:
70 „Desine“ Phoebus ait, „poenae mora longa querella est;“
dixit idem Phoebus; celerique per aëra lapsu
contigerant tecti Cadmeïda nubibus arcem.

Planus erat lateque patens prope moenia campus,
assiduis pulsatus equis, ubi turba rotarum
75 duraque mollierat subiectas ungula glaebas.
Pars ibi de septem genitis Amphione fortes
conscendunt in equos Tyrioque rubentia suco
terga premunt auroque graves moderantur habenas.
E quibus Ismenos, dum certum flectit in orbem

80 quadrupedis cursus spumantiaque ora coërcet,
„Ei mihi!“ conclamat medioque in pectore fixa
tela gerit, frenisque manu moriente remissis,
in latus a dextro paulatim defluit armo.

Proximus, audito sonitu per inane pharetrae,
85 frena dabat Sipylus: veluti cum praescius imbris
nube fugit visa pendentiaque undique rector
carbasa deducit, ne qua levis effluat aura.

Frena dabat: dantem non evitabile telum
consequitur, summaque tremens cervice sagitta
90 haesit, et extabat crudum de gutture ferrum.
Ille, ut erat pronus, per colla admissa iubasque
volvitur et calido tellurem sanguine foedat.

Phaedimus infelix et aviti nominis heres
Tantalus, ut solito finem imposuere labori,
95 transierant ad opus nitidae iuvenale palaestrae;
et iam contulerant arto luctantia nexu
pectora pectoribus, cum tento concita nervo,
sicut erant iuncti, traiecit utrumque sagitta.
Ingemuere simul, simul incurvata dolore
100 membra solo posuere, simul suprema iacentes
lumina versarunt, animam simul exhalarunt.

Aspicit Alphenor laniataque pectora plangens
advolat, ut gelidos comlexibus adlevet artus,
inque pio cadit officio; nam Delius illi
105 intima fatifero rupit praecordia ferro.

Quod simul eductum, pars est pulmonis in hamis
eruta, cumque anima cruor est effusus in auras.
At non intonsum simplex Damasichthona vulnus
afficit. Ictus erat, qua crus esse incipit et qua
110 mollia nervosus facit internodia poples;
dumque manu temptat trahere exitiabile telum,
altera per iugulum pennis tenuis acta sagitta est.
Expulit hanc sanguis seque eiaculatus in altum
emicat et longe terebrata prosilit aura.

115 Ultimus Ilioneus non profectura precando
bracchia sustulerat „Di“que „o communiter omnes“
dixerat, ignarus non omnes esse rogandos,

„parcite!“ Motus erat, cum iam revocabile telum
non fuit, Arcitenens; minimo tamen occidit ille
120 vulnere, non alte percusso corde sagitta.

Fama mali populique dolor lacrimaeque suorum
tam subitae matrem certam fecere ruinae,
mirantem potuisse irascentemque, quod ausi
hoc essent superi, quod tantum iuris haberent.

125 Nam pater Amphion ferro per pectus adacto
finierat moriens pariter cum luce dolorem.

Heu, quantum haec Niobe Niobe distabat ab illa,
quae modo Latois populum summoverat aris
et mediam tulerat gressus resupina per urbem,

130 invidiosa suis: at nunc miseranda vel hosti!
Corporibus gelidis incumbit et ordine nullo
oscula dispensat natos suprema per omnes.

A quibus ad caelum liventia bracchia tollens
„Pascere, crudelis, nostro, Latona, dolore,
135 „pascere“ ait „sattiaque meo tua pectora luctu!
„Efferor! Exsulta victrixque inimica triumphā! —
„Cur autem victrix? Miserae mihi plura supersunt,
„quam tibi felici: post tot quoque funera vinco“.

Dixerat, et sonuit contento nervus ab arcu:
140 qui praeter Nioben unam conterruit omnes.

Illa malo est audax. Stabant cum vestibus atris
ante toros fratrum, demisso crine, sorores.
E quibus una, trahens haerentia viscere tela,
imposito fratri moribunda relanguit ore.

145 Altera, solari miseram conata parentem,
conticuit subito duplicataque vulnere caeco est.

Haec frustra fugiens collabitur, illa sorori
immoritur; latet haec, illam trepidare videres.
Sexque datis leto diversaque vulnera passis,

150 ultima restabat; quam toto corpore mater,
tota veste tegens „Unam minimamque relinque!

„De multis minimam posco“ clamavit „et unam!“
Dumque rogat, pro qua rogat, occidit. Orba resedit
exanimes inter natos natasque virumque

155 deriguitque malis: nullos movet aura capillos,

in vultu color est sine sanguine, lumina maestis
stant immota genis: nihil est in imagine vivum.
Ipsa quoque interius cum duro lingua palato
congelat, et venae desistunt posse moveri,
160 nec flecti cervix, nec brachia reddere motus,
nec pes ire potest: intra quoque viscera saxum est.
Flet tamen, et, validi circumdata turbine venti,
in patriam rapta est. Ibi, fixa cacumine montis,
liquitur, et lacrimas etiam nunc marmora manant.

(VI. 146—312.)

RANAE

71 1 Tunc vero cuncti manifestam numinis iram
femina virque timent, cultuque impensius omnes
magna gemelliparae venerantur numina divae.
Utque fit, a facto propiore priora renarrant.
5 E quibus unus ait: „Lyciae quoque fertilis agris
non impune deam veteres sprevere coloni.
Res obscura quidem est ignobilitate virorum,
mira tamen. Vidi praesens stagnumque locumque
prodigio notum. Nam me iam grandior aevo
10 impatiensque viae genitor deducere lectos
iusserat inde boves, gentisque illius eunti
ipse ducem dederat. Cum quo dum pascua lustrō,
ecce lacu medio sacrorum nigra favilla
ara vetus stabat, tremulis circumdata cannis.
15 Ristitit et pavido „faveas mihi“ murmure dixit
dux meus; et simili „faveas“ ego murmure dixi.
Naiadum Faunine foret tamen ara, rogabam,
indigenaevae dei. Cum talia rettulit hospes:
„Non hac, o juvenis, montanum numen in ara est.
20 „Illa suam vocat hanc, cui quondam regia coniunx
„orbem interdixit, quam vix erratica Delos
„orantem accepit, tum cum levis insula nabat.
„Illic incumbens cum Palladis arbore palmae
„edidit invita geminos Latona noverca.

25 „Hinc quoque Iunonem fugisse puerpera fertur
 „inque suo portasse sinu duo numina, natos.
 „Iamque Chimaeriferae, cum sol gravis ureret arva,
 „finibus in Lyciae longo dea fessa labore
 „sidereo siccata sitim collegit ab aestu,
 30 „uberaque ebiberant avidi lactantia nati.
 „Forte lacum mediocris aquae prospexit in imis
 „vallibus. Agrestes illic fruticosa legebant
 „vimina cum iuncis gratamque paludibus ulvam.
 „Accessit positoque genu Titania terram
 35 „pressit, ut hauriret gelidos potura liquores.
 „Rustica turba vetat. Dea sic affata vetantes:
 „ „Quid prohibetis aquis? usus communis aquarum est.
 „ „Nec solem proprium natura nec aëra fecit
 „ „nec tenues undas: ad publica munera veni.
 40 „ „Quae tamen ut detis, supplex peto. Non ego nostros
 „ „abluere hic artus lassataque membra parabam,
 „ „sed relevare sitim. Caret os umore loquentis,
 „ „et fauces arent, vixque est via vocis in illis.
 „ „Haustus aquae mihi nectar erit, vitamque fatebor
 45 „ „accepisse simul: vitam dederitis in unda.
 „ „Hi quoque vos moveant, qui nostro bracchia tendunt
 „ „parva sinu.“ Et casu tendebant bracchia nati.
 „Quem non blanda deae potuissent verba movere?
 „Hi tamen orantem perstant prohibere, minasque,
 50 „ni procul abscedat, conviciaque insuper addunt.
 „Nec satis est: ipsos etiam pedibusque manuque
 „turbavere lacus, imoque e gurgite mollem
 „huc illuc limum saltu movere maligno.
 „Distulit ira sitim. Neque enim iam filia Coei
 55 „supplicat indignis nec dicere sustinet ultra
 „verba minora dea, tollensque ad sidera palmas
 „ „Aeternum stagno“ dixit „vivatis in isto!“
 „Eveniunt optata deae. Iuvat esse sub undis
 „et modo tota cava submergere membra palude,
 60 „nunc proferre caput, summo modo gurgite nare,
 „saepe super ripam stagni consistere, saepe
 „in gelidos resilire lacus. Et nunc quoque turpes

„litibus exercent linguas, pulsoque pudore,
 „quamvis sint sub aqua, sub aqua maledicere temptant.
 65 „Vox quoque iam rauca est, inflataque colla tumescunt,
 „ipsaque dilatant patulos convicia rictus.
 „Terga caput tangunt; colla intercepta videntur;
 „spina viret; venter, pars maxima corporis, albet:
 „limosoque novae saliunt in gurgite ranae.“

(VI. 313—381.)

PHILEMON ET BAUCIS

72 1 Ante omnesque Lelex, animo maturus et aevo,
 sic ait: „Immensa est finemque potentia caeli
 „non habet, et quidquid superi voluere, peractum est.
 „Quoque minus dubites, tiliae contermina quercus
 5 „collibus est Phrygiis, modico circumdata muro.
 „Ipse locum vidi; nam me Pelopeïa Pittheus
 „misit in arva, suo quondam regnata parenti.
 „Haud procul hinc stagnum est, tellus habitabilis olim,
 „nunc celebres mergis fulicisque palustribus undae.
 10 „Iuppiter huc specie mortali, cumque parente
 „venit Atlantiades positis caducifer alis.
 „Mille domos adiere, locum requiemque petentes:
 „mille domos clausere serae. Tamen una recepit,
 „parva quidem, stipulis et canna tecta palustri,
 15 „sed pia Baucis anus parilique aetate Philemon
 „illa sunt annis iuncti iuvenalibus, illa
 „consenuere casa paupertatemque fatendo
 „effecere levem nec iniqua mente ferendo.
 „Nec refert, dominos illic famulosne requiras:
 20 „tota domus duo sunt, idem parentque iubentque.
 „Ergo ubi caelicolae parvos tetigere penates
 „summissoque humiles intrarunt vertice postes,
 „membra senex posito iussit relevare sedili,
 „quo super iniecit textum rude sedula Baucis.
 25 „Inde foco tepidum cinerem dimovit et ignes
 „suscitat hesternos foliisque et cortice sicco

„nutrit et ad flammās anima producit anili;
 „multifidasque faces ramaliaque arida tecto
 „detulit et minuit parvoque admovit aëno;
 30 „quodque suus coniunx riguo collegerat horto,
 „truncat holus foliis. Furca levat ille bicorni
 „sordida terga suis, nigro pendentia tigno,
 „servatoque diu resecat de tergore partem
 „exiguam sectamque domat ferventibus undis.
 35 „Interea medias fallunt sermonibus horas
 „sentirique moram prohibent. Erat alveus illic
 „fagineus, dura clavo suspensus ab ansa.
 „Is tepidis impletur aquis artusque fovendos
 „accipit. In medio torus est de mollibus ulvis,
 40 „impositus lecto sponda pedibusque salingis.
 „Vestibus hunc velant, quas non nisi tempore festo
 „sternere consuerant; sed et haec vilisque vetusque
 „vestis erat, lecto non indignanda saligno.
 „Accubuere dei. Mensam succincta tremensque
 45 „ponit anus; mensae sed erat pes tertius impar:
 „testa parem fecit. Quae postquam subdita clivum
 „sustulit, aequatam mentae tersere virentes.
 „Ponitur hic bicolor sinceræ baca Minervæ
 „conditaque in liquida corna autumnalia faece
 50 „intibaque et radix et lactis massa coacti
 „ovaque, non acri leviter versata favilla:
 „omnia fictilibus. Post haec caelatus eodem
 „sistitur argento crater fabricataque fago
 „pocula, qua cava sunt, flaventibus illita ceris.
 55 „Parva mora est, epulasque foci misere calentes;
 „nec longae rursus referuntur vina senectæ
 „dantque locum mensis paulum seducta secundis.
 „Hic nux, hic mixta est rugosis carica palmis,
 „prunaque et in patulis redolentia mala canistris
 60 „et de purpureis collectae vitibus uvæ.
 „Candidus in medio favus est. Super omnia vultus
 „accessere boni nec iners pauperque voluntas.
 „Interea totiens haustum cratera repleri
 „sponte sua per seque vident succrescere vina.

- 65 „Attoniti novitate, pavent manibusque supinis
 „concupiunt Baucisque preces timidusque Philemon
 „et veniam dapibus nullisque paratibus orant.
 „Unicus anser erat, minimae custodia villae;
 „quem dis hospitibus domini mactare parabant.
- 70 „Ille celer penna tardos aetate fatigat
 „eluditque diu, tandemque est visus ad ipsos
 „confugisse deos. Superi vetuere necari
 „„Di“ que „sumus, meritasque luet vicinia poenas
 „„impia“ dixerunt; „vobis immunibus huius
- 75 „„esse mali dabitur, modo vestra relinquite tecta
 „„ac nostros comitate gradus et in ardua montis
 „„ite simul.“ Parent ambo baculisque levati
 „nituntur longo vestigia ponere clivo.
 „Tantum aberant summo, quantum semel ire sagitta
- 80 „missa potest: flexere oculos et mersa palude
 „cetera prospiciunt, tantum sua tecta manere.
 „Dumque ea mirantur, dum deflent fata suorum,
 „illa vetus, dominis etiam casa parva duobus
 „vertitur in templum: furcas subiere columnae,
 85 „stramina flavescunt, aurataque tecta videntur
 „caelataeque fores adopertaque marmore tellus.
 „Talia tum placido Saturnius edidit ore:
 „„Dicite, iuste senex et femina, coniuge iusto
 „„digna, quid optetis“. Cum Baucide pauca locutus,
 90 „iudicium superis aperit commune Philemon:
 „„Esse sacerdotes delubraque vestra tueri
 „„poscimus; et quoniam concordēs egimus annos,
 „„auferat hora duos eadem, nec coniugis unquam
 „„busta meae videam, neu sim tumulandus ab illa.“
- 95 „Vota fides sequitur: templi tutela fuere,
 „donec vita data est. Annis aevoque soluti,
 „ante gradus sacros cum starent forte locique
 „narrarent casus, frondere Philemona Baucis,
 „Baucida conspexit senior frondere Philemon.
- 100 „Iamque super geminos crescente cacumine vultus,
 „mutua, dum licuit, reddebant dicta „Vale“que
 „„o coniunx“ dixere simul, simul abdita textit

„ora frutex. Ostendit adhuc Thymbreïus illic
„incola de gemino vicinos corpore truncos.

105 „Haec mihi non vani (neque erat, cur fallere vellent)
„narravere senes. Equidem pendentia vidi
„serta super ramos, ponensque recentia dixi:
„ „Curae deum di sint, et qui coluere, colantur“ “.

(VIII. 617—724.)

M. TULLIUS CICERO

ORATIO IN CATILINAM PRIMA

IN SENATU HABITA

I. Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia ¹ 73
nostra? quam diu etiam furor iste tuus eludet? quem
ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te
nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigiliae, nihil
timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil
hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora
vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis?
constrictam omnium horum scientia teneri coniuratio-
nem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore
nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid con-
siliis ceperis, quem nostrum ignorare arbitraris?

O tempora! o mores! Senatus haec intellegit, consul ²
videt: hic tamen vivit! Vivit? Immo vero etiam in senat-
um venit, fit publici consilii particeps, notat et designat
oculis ad caedem unumquemque nostrum. Nos autem,
viri fortes, satis facere rei publicae videmur, si istius
furorem ac tela vitemus.

Ad mortem te, Catilina, duci iussu consulis iam
pridem oportebat, in te conferri pestem istam, quam tu
in nos machinaris. An vero vir amplissimus P. Scipio, ³
pontifex maximus, Ti. Gracchum, mediocriter labe-
factantem statum rei publicae, privatus interfecit: Cati-
linam, orbem terrae caede atque incendiis vastare
cupientem, nos consules perferemus? Nam illa nimis
antiqua praetereo, quod C. Servilius Ahala Sp. Mae-
lium, novis rebus studentem, manu sua occidit. Fuit,
fuit ista quondam in hac re publica virtus, ut viri fortes

acrioribus suppliciis civem perniciosum quam acerbissimum hostem coërcerent. Habemus senatus consultum in te, Catilina, vehemens et grave; non deest rei publicae consilium neque auctoritas huius ordinis: nos, nos, dico aperte, consules desumus.

74 4 II. Decrevit quondam senatus, ut L. Opimius consul videret, ne quid res publica detrimenti caperet: nox nulla intercessit — interfectus est propter quasdam seditionum suspiciones C. Gracchus, clarissimo patre, avo, maioribus; occisus est cum liberis M. Fulvius consularis. Simili senatus consulto C. Mario et L. Valerio consulibus est permissa res publica: num unum diem postea L. Saturninum tribunum plebis et C. Servilium praetorem mors ac rei publicae poena remorata est? At vero nos vicesimum iam diem patimur hebescere aciem horum auctoritatis. Habemus enim huius modi senatus consultum, verum inclusum in tabulis, tamquam in vagina reconditum, quo ex senatus consulto confestim interfectum te esse, Catilina, convenit.

Visis, et visis non ad deponendam, sed ad confirmandam audaciam. Cupio, patres conscripti, me esse clementem, cupio in tantis rei publicae periculis me non dissolutum videri, sed iam me ipse inertiae nequitiaeque
5 condemno. Castra sunt in Italia contra populum Romanum in Etruriae faucibus collocata; crescit in dies singulos hostium numerus; eorum autem castrorum imperatorem ducemque hostium intra moenia atque adeo in senatu videmus intestinam aliquam cotidie perniciem rei publicae molientem. Si te iam, Catilina, comprehendi, si interfici iussero, credo, erit verendum mihi, ne non potius hoc omnes boni serius a me, quam quisquam crudelius factum esse dicat.

Verum ego hoc, quod iam pridem factum esse oportuit, certa de causa nondum adducor, ut faciam. Tum denique interficere, cum iam nemo tam improbus, tam perditus, tam tui similis inveniri poterit, qui id non iure
6 factum esse fateatur. Quamdiu quisquam erit, qui te defendere audeat, vives, sed vives ita, ut visis, multis

meis et firmis praesidiis obsessus, ne commovere te contra rem publicam possis. Multorum te etiam oculi et aures non sentientem, sicut adhuc fecerunt, specularunt atque custodient.

III. Etenim quid est, Catilina, quod iam amplius expectes, si neque nox tenebris obscurare coetus nefarios, neque privata domus parietibus continere voces coniurationis tuae potest? si illustrantur, si erumpunt omnia? — Muta iam istam mentem, mihi crede; obliviscere caedis atque incendiorum. Teneris undique; luce sunt clariora nobis tua consilia omnia, quae iam mecum licet recognoscas. 75

Meministine me ante diem XII. Kalendas Novembres dicere in senatu, fore in armis certo die, qui dies futurus esset ante diem VI. Kalendas Novembres, C. Manlium, audaciae satellitem atque administrum tuae? Num me fefellit, Catilina, non modo res tanta, tam atrox tamque incredibilis, verum, id quod multo magis est admirandum, dies? Dixi ego idem in senatu caedem te optimatium contulisse in ante diem V. Kalendas Novembres, tum cum multi principes civitatis Roma non tam sui conservandi quam tuorum consiliorum reprimendorum causa profugerunt. Num infitiri potes te illo die, meis praesidiis mea diligentia circumclusum, commovere te contra rem publicam non potuisse, cum te discessu ceterorum nostra tamen, qui remansissemus, caede contentum esse dicebas? Quid? cum tu te Praeneste Kalendis ipsis Novembribus occupaturum nocturno impetu esse confideres, sensistine illam coloniam meo iussu meis praesidiis, custodiis vigiliisque esse munitam? Nihil agis, nihil moliris, nihil cogitas, quod non ego non modo audiam, sed etiam videam planeque sentiam.

IV. Recognosce mecum tandem noctem illam superiorem: iam intelleges multo me vigilare acrius ad salutem quam te ad perniciem rei publicae. Dico te priore nocte venisse inter falcarios — non agam obscure — in M. Laecae domum: convenisse eodem complures eiusdem amentiae scelerisque socios. Num negare audes? Quid 76

taces? Convincam, si negas; video enim esse hic in senatu quosdam, qui tecum una fuerunt.

9 O di immortales! ubinam gentium sumus? quam rem publicam habemus? in qua urbe vivimus? Hic, hic sunt in nostro numero, patres conscripti, in hoc orbis terrae sanctissimo gravissimoque consilio, qui de nostro omnium interitu, qui de huius urbis atque adeo de orbis terrarum exitio cogitent! Hos ego video consul et de re publica sententiam rogo et, quos ferro trucidari oportebat, eos nondum voce vulnero.

Fuisti igitur apud Laecam illa nocte, Catilina; distribuisti partes Italiae; statuisti, quo quemque proficisci placeret; delegisti, quos Romae relinqueres, quos tecum educeres; discripsisti urbis partes ad incendia; confirmasti te ipsum iam esse exiturum, dixisti paululum tibi esse etiam nunc morae, quod ego viverem. Reperti sunt duo equites Romani, qui te ista cura liberarent et sese
10 illa ipsa nocte paulo ante lucem me in meo lectulo interfekturos esse pollicerentur. Haec ego omnia, vixdum etiam coetu vestro dimisso, comperi; domum meam maioribus praesidiis munivi atque firmavi; exclusi eos, quos tu ad me salutatum mane miseras, cum illi ipsi venissent, quos ego iam multis ac summis viris ad me id temporis venturos praedixeram.

77 V. Quae cum ita sint, Catilina, perge quo coepisti: egredere aliquando ex urbe; patent portae: proficiscere. Nimium diu te imperatorem tua illa Manliana castra desiderant. Educ tecum etiam omnes tuos, si minus, quam plurimos; purga urbem. Magno me metu liberabis, dum modo inter me atque te murus intersit. Nobiscum versari iam diutius non potes: non feram, non patiar, non sinam.

11 Magna dis immortalibus habenda est, atque huic ipsi Iovi Statori, antiquissimo custodi huius urbis, gratia, quod hanc tam taetram, tam horribilem tamque infestam rei publicae pestem totiens iam effugimus. Non est saepius in uno homine summa salus periclitanda rei publicae. Quamdiu mihi, consuli designato, Catilina,

insidiatus es, non publico me praesidio, sed privata diligentia defendi. Cum proximis comitiis consularibus me consulem in campo et competitores tuos interficere voluisti, compressi conatus tuos nefarios amicorum praesidio et copiis, nullo tumultu publice concitato; denique, quotienscumque me petisti, per me tibi obstiti, quamquam videbam perniciem meam cum magna calamitate rei publicae esse coniunctam. Nunc iam aperte rem publicam universam petis; templa deorum immortalium, tecta urbis, vitam omnium civium, Italiam denique totam ad exitium ac vastitatem vocas.

Quare, quoniam id, quod est primum et quod huius imperii disciplinaeque maiorum proprium est, facere nondum audeo, faciam id, quod est ad severitatem lenius et ad communem salutem utilius. Nam si te interfici iussero, residebit in re publica reliqua coniuratorum manus: sin tu, quod te iam dudum hortor, exieris, exhaustur ex urbe tuorum comitum magna et perniciosa sentina rei publicae.

Quid est, Catilina? num dubitas id imperante me facere, quod iam tua sponte faciebas? Exire ex urbe iubet consul hostem. Interrogas me: num in exilium? Non iubeo, sed, si me consulis, suadeo.

VI. Quid est enim, Catilina, quod te iam in hac urbe delectare possit? in qua nemo est extra istam coniurationem perditorum hominum, qui te non metuat, nemo, qui non oderit. 78

Quae nota domesticae turpitudinis non inusta vitae tuae est? quod privatarum rerum dedecus non haeret in fama! quae libido ab oculis, quod facinus a manibus unquam tuis, quod flagitium a toto corpore afuit? cui tu adulescentulo, quem corruptelarum illecebris irretisses, non aut ad audaciam ferrum aut ad libidinem facem praetulisti? Quid vero? nuper, cum morte superioris uxoris novis nuptiis domum vacuefecisses, nonne etiam alio incredibili scelere hoc scelus cumulasti? quod ego praetermitto et facile patior sileri, ne in hac civitate tanti facinoris immanitas aut exstitisse aut non vindicata esse 14

videatur. Praetermitto ruinas fortunarum tuarum, quas omnes impendere tibi proximis Idibus senties: ad illa venio, quae non ad privatam ignominiam vitiorum tuorum, non ad domesticam tuam difficultatem ac turpitudinem, sed ad summam rem publicam atque ad omnium nostrum vitam salutemque pertinent.

15 Potestne tibi haec lux, Catilina, aut huius caeli spiritus esse iucundus, cum scias esse horum neminem, qui nesciat te pridie Kalendas Ianuarias, Lepido et Tullo consulibus, stetisse in comitio cum telo? manum consulum et principum civitatis interficiendorum causa paravisse? sceleri ac furori tuo non mentem aliquam aut timorem tuum, sed fortunam populi Romani obstitisse? Atque iam illa omitto — neque enim sunt aut obscura aut non multa commissa postea —: quotiens tu me designatum, quotiens consulem interficere voluisti! quot ego tuas petitiones ita coniectas, ut vitari posse non viderentur, parva quadam declinatione et, ut aiunt, corpore effugi! Nihil assequeris, neque tamen conari ac velle

16 desistis. Quotiens tibi iam extorta est sica ista de manibus! quotiens excidit aliquo casu et elapsa est! quae quidem quibus abs te initiata sacris ac devota sit, nescio, quod eam necesse putas esse in consulis corpore defigere.

79 VII. Nunc vero quae tua est ista vita? Sic enim iam tecum loquar, non ut odio permotus esse videar, quo debeo, sed ut misericordia, quae tibi nulla debetur. Venisti paulo ante in senatum. Quis te ex hac tanta frequentia, tot ex tuis amicis ac necessariis salutavit? Si hoc post hominum memoriam contigit nemini, vocis expectas contumeliam, cum sis gravissimo iudicio taciturnitatis oppressus? Quid? quod adventu tuo ista subsellia vacuefacta sunt, quod omnes consulares, qui tibi persaepe ad caedem constituti fuerunt, simul atque assedisti, partem istam subselliorum nudam atque inanem reliquerunt, quo tandem animo hoc tibi ferendum putas?

17 Servi, mehercule, mei si me isto pacto metuerent, ut te metuunt omnes cives tui, domum meam relinquendam putarem: tu tibi urbem non arbitraris? et si meis me

civibus iniuria suspectum tam graviter atque offensum viderem, carere me aspectu civium quam infestis oculis omnium conspici mallet: tu, cum conscientia scelerum tuorum agnoscas odium omnium iustum et iam diu tibi debitum, dubitas, quorum mentes sensusque vulneras, eorum aspectum praesentiamque vitare? Si te parentes timerent atque odisset tui nec eos ulla ratione placare posses, ut opinor, ab eorum oculis aliquo concederes: nunc te patria, quae communis est parens omnium nostrum, odit ac metuit et iam diu nihil te iudicat nisi de paricidio suo cogitare: huius tu neque auctoritatem verebere nec iudicium sequere nec vim pertimesces?

Quae tecum, Catilina, sic agit et quodam modo tacita ¹⁸ loquitur: „Nullum iam aliquot annis facinus exstitit nisi per te, nullum flagitium sine te; tibi uni multorum civium neces, tibi vexatio direptioque sociorum impunita fuit ac libera; tu non solum ad neglegendas leges et quaestiones, verum etiam ad evertendas perfringendasque valuisti. Superiora illa, quamquam ferenda non fuerunt, tamen, ut potui, tuli: nunc vero me totam esse in metu propter unum te, quidquid increpauerit, Catilinam timeri, nullum videri contra me consilium iniri posse, quod a tuo scelere abhorreat, non est ferendum. Quam ob rem discede atque hunc mihi timorem eripe, si est verus, ne opprimar, sin falsus, ut tandem aliquando timere desinam.“

VIII. Haec si tecum, ut dixi, patria loquatur, nonne ¹⁹⁸⁰ impetrare debeat, etiam si vim adhibere non possit? Quid, quod tu te ipse in custodiam dedisti? quod vitandae suspicionis causa ad M'. Lepidum te habitare velle dixisti? a quo non receptus etiam ad me venire ausus es atque, ut domi meae te asservarem, rogasti. Cum a me quoque id responsum tulisses me nullo modo posse isdem parietibus tuto esse tecum, qui magno in periculo essem, quod isdem moenibus contineremur, ad Q. Metellum praetorem venisti; a quo repudiatum ad sodalem tuum, virum optimum, M. Metellum demigrasti, quem tu videlicet et ad custodiendum diligentissimum et ad suspicandum sagacissimum et ad vindicandum fortissi-

mum fore putasti. Sed quam longe videtur a carcere atque a vinculis abesse debere, qui se ipse iam dignum custodia iudicavit?

20 Quae cum ita sint, Catilina, dubitas, si emori aequo animo non potes, abire in aliquas terras et vitam istam, multis suppliciis iustis debitisque ereptam, fugae solitudinique mandare?

„Refer“, inquis, „ad senatum“; id enim postulas, et, si hic ordo sibi placere decreverit te ire in exilium, obtemperaturum te esse dicis. Non referam, id quod abhorret a meis moribus, et tamen faciam, ut intellegas, quid hi de te sentiant. Egredere ex urbe, Catilina, libera rem publicam metu, in exilium, si hanc vocem exspectas, proficiscere! Quid est, Catilina? ecquid attendis, ecquid animadvertis horum silentium? Patiuntur, tacent. Quid exspectas auctoritatem loquentium,

21 quorum voluntatem tacitorum perspicis? At si hoc idem huic adulescenti optimo P. Sestio, si fortissimo viro M. Marcello dixissem, iam mihi consuli hoc ipso in templo iure optimo senatus vim et manus intulisset. De te autem, Catilina, cum quiescunt, probant, cum patiuntur, decernunt, cum tacent, clamant: neque hi solum, quorum tibi auctoritas est videlicet. cara, vita vilissima, sed etiam illi equites Romani, honestissimi atque optimi viri, ceterique fortissimi cives, qui stant circum senatum, quorum tu et frequentiam videre et studia perspicere et voces paulo ante exaudire potuisti. Quorum ego vix abs te iam diu manus ac tela contineo, eosdem facile adducam, ut te, haec, quae iam pridem vastare studes, relinquentem, usque ad portas prosequantur.

81²² IX. Quamquam quid loquor? te ut ulla res frangat? tu ut unquam te corrigas? tu ut ullam fugam meditare? tu ut exilium cogites? Utinam tibi istam mentem di immortales duint! etsi video, si mea voce perterritus ire in exilium animum induxeris, quanta tempestas invidiae nobis, si minus in praesens tempus, recenti memoria scelerum tuorum, at in posteritatem impendeat. Sed

est tanti, dum modo ista sit privata calamitas et a rei publicae periculis seiungatur. Sed tu ut vitiis tuis commoveare, ut legum poenas pertimescas, ut temporibus rei publicae cedas, non est postulandum. Neque enim is es, Catilina, ut te aut pudor unquam a turpitudine aut metus a periculo aut ratio a furore revocaverit. Quam²³ ob rem, ut saepe iam dixi, proficiscere ac, si mihi inimico, ut praedicas, tuo conflare vis invidiam, recta perge in exsilium: vix feram sermones hominum, si id feceris, vix molem istius invidiae, si in exsilium iussu consulis ieris, sustinebo. Sin autem servire meae laudi et gloriae mavis, egredere cum importuna sceleratorum manu, confer te ad Manlium, concita perditos cives, secerne te a bonis, infer patriae bellum, exsulta impio latrocinio, ut a me non eiectus ad alienos, sed invitatus ad tuos esse videaris.

Quamquam quid ego te invitem, a quo iam sciam²⁴ esse praemissos, qui tibi ad Forum Aurelium praestolarentur armati? cui sciam pactam et constitutam cum Manlio diem? a quo etiam aquilam illam argenteam, quam tibi ac tuis omnibus perniciosam esse confido ac funestam futuram, cui domi tuae sacrarium scelerum tuorum constitutum fuit, sciam esse praemissam? Tu ut illa diutius carere possis, quam venerari ad caedem proficiscens solebas, a cuius altaribus saepe istam impiam dexteram ad necem civium transtulisti?

X. Ibis tandem aliquando, quo te iam pridem ista²⁵ tua cupiditas effrenata ac furiosa rapiebat. Neque enim tibi haec res affert dolorem, sed quandam incredibilem voluptatem. Ad hanc te amentiam natura peperit, voluntas exercuit, fortuna servavit. Nunquam tu non modo otium, sed ne bellum quidem nisi nefarium concupisti. Nactus es ex perditis atque ab omni non modo fortuna, verum etiam spe derelictis conflatam improborum manum. Hic tu qua laetitia perfruere! quibus gaudiis²⁶ exsultabis! quanta in voluptate bacchabere, cum in tanto numero tuorum neque audies virum bonum quemquam neque videbis! Habes, ubi ostentes illam tuam

praeclaram patientiam famis, frigoris, inopiae rerum omnium, quibus te brevi tempore confectum senties.
27 Tantum profeci, cum te a consulatu reppuli, ut exsul potius temptare quam consul vexare rem publicam posses, atque ut id, quod est abs te scelerate susceptum, latrocinium potius quam bellum nominaretur.

83 XI. Nunc, ut a me, patres conscripti, quandam prope iustam patriae querimoniam detester ac deprecer, percipite, quaeso, diligenter, quae dicam, et ea penitus animis vestris mentibusque mandate.

Etenim si mecum patria, quae mihi vita mea multo est carior; si sancta Italia, si omnis res publica loquatur: „M. Tulli, quid agis? Tunc eum, quem esse hostem comperisti, quem ducem belli futurum vides, quem exspectari imperatorem in castris hostium sentis, auctorem sceleris, principem coniurationis, evocatum servorum et civium perditorum, exire pati, ut abs te non emissus ex urbe, sed immissus in urbem esse videatur? Nonne hunc in vincula duci, non ad mortem rapi, non summo supplicio mactari imperabis?

28 Quid tandem te impedit? Mosne maiorum? at persaepe etiam privati in hac re publica perniciosos cives morte multarunt. An leges, quae de civium Romanorum supplicio rogatae sunt! at nunquam in hac urbe, qui a re publica defecerunt, civium iura tenuerunt. An invidiam posteritatis times? Praeclaram vero populo Romano refers gratiam, qui te, hominem per te cognitum, nulla commendatione maiorum, tam mature ad summum imperium per omnes honorum gradus extulit, si propter invidiae aut alicuius periculi metum salutem
29 civium tuorum neglegis. Sed si quis est invidiae metus, num est vehementius severitatis ac fortitudinis invidia quam inertiae ac nequitiae pertimescenda? An, cum bello vastabitur Italia, vexabuntur urbes, tecta ardebunt, tum te non existimas invidiae incendio conflagraturum?”

84 XII. His ego sanctissimis rei publicae vocibus et eorum hominum, qui hoc idem sentiunt, mentibus pauca respondebo. Ego, si hoc optimum factu iudicarem, pa-

tres conscripti, Catilinam morte multari, unius usuram horae gladiatori isti ad vivendum non dedissem. Etenim si summi viri et clarissimi cives Saturnini et Gracchorum et Flacci et superiorum complurium sanguine non modo se non contaminarunt, sed etiam honestarunt, certe verendum mihi non erat, ne quid, hoc parricida civium interfecto, invidiae mihi in posteritatem redundaret. Quod si ea mihi maxime impenderet, tamen hoc animo semper fui, ut invidiam virtute partam gloriam, non invidiam putarem.

Quamquam nonnulli sunt in hoc ordine, qui aut ea, ³⁰ quae imminet, non videant, aut ea, quae vident, dissimulent: qui spem Catilinae mollibus sententiis aluerunt coniurationemque nascentem non credendo corroboraverunt, quorum auctoritatem secuti multi, non solum improbi, verum etiam imperiti, si in hunc animadvertissem, crudeliter et regie factum esse dicerent. Nunc intellego, si iste, quo intendit, in Manliana castra pervenerit, neminem tam stultum fore, qui non videat coniurationem esse factam, neminem tam improbum, qui non fateatur.

Hoc autem uno interfecto, intellego hanc rei publicae pestem paulisper reprimi, non in perpetuum comprimi posse. Quod si se eiecerit secumque suos eduxerit (et eodem ceteros undique collectos naufragos aggregaverit), exstinguetur atque delebitur non modo haec tam adulta rei publicae pestis, verum etiam stirps ac semen malorum omnium.

XIII. Etenim iam diu, patres conscripti, in his periculis ³¹coniurationis insidiisque versamur, sed nescio quo pacto omnium scelerum ac veteris furoris et audaciae maturitas in nostri consulatus tempus erupit. Quod si ex tanto latrocinio iste unus tolletur, videbimur fortasse ad breve quoddam tempus cura et metu esse relevati, periculum autem residebit et erit inclusum penitus in venis atque in visceribus rei publicae. Ut saepe homines aegri morbo gravi, cum aestu febrique iactantur, si aquam gelidam biberunt, primo relevari videntur, deinde

multo gravius vehementiusque afflictantur, sic hic morbus, qui est in re publica, relevatus istius poena, vehementius vivis reliquis ingravescet.

32 Quare secedant improbi, secernant se a bonis, unum in locum congregentur, muro denique, id quod saepe iam dixi, discernantur a nobis; desinant insidiari domi suae consuli, circumstare tribunal praetoris urbani, obsidere cum gladiis curiam, malleolos et faces ad inflammandam urbem comparare: sit denique inscriptum in fronte uniuscuiusque, quid de re publica sentiat. Polliceor vobis hoc, patres conscripti, tantam in nobis consulibus fore diligentiam, tantam in vobis auctoritatem, tantam in equitibus Romanis virtutem, tantam in omnibus bonis consensionem, ut Catilinae profectioe omnia patefacta, illustrata, oppressa, vindicata esse videatis.

33 Hisce ominibus, Catilina, cum summa rei publicae salute, cum tua peste ac pernicie cumque eorum exitio, qui se tecum omni scelere parricidioque iunxerunt, proficiscere ad impium bellum ac nefarium.

Tum tu, Iuppiter, qui isdem, quibus haec urbs, auspiciis a Romulo es constitutus, quem Statorem huius urbis atque imperii vere nominamus, hunc et huius socios a tuis aris ceterisque templis, a tectis urbis ac moenibus, a vita fortunisque civium arcebis et homines bonorum inimicos, hostes patriae, latrones Italiae, scelerum foedere inter se ac nefaria societate coniunctos, aeternis suppliciis vivos mortuosque mactabis.

Q. HORATIUS FLACCUS

CARMINA

EXEGI MONUMENTUM

- 86 ¹ Exegi monumentum aere perennius
Regalique situ pyramidum altius,
Quod non imber edax, non Aquilo impotens
Possit diruere aut innumerabilis
² Annorum series et fuga temporum.
Non omnis moriar, multaque pars mei
Vitabit Libitinam: usque ego postera
Crescam laude recens, dum Capitolium
³ Scandet cum tacita virgine pontifex.
Dicar, qua violens obstrepit Aufidus
Et qua pauper aquae Daunus agrestium
Regnavit populorum, ex humili potens
⁴ Princeps Aeolium carmen ad Italos
Deduxisse modos. Sume superbiam
Quaesitam meritis et mihi Delphica
Lauro cinge volens, Melpomene, comam.

(III. 30.)

QUIS DESIDERIO

87 ¹ Quis desiderio sit pudor aut modus
Tam cari capitis? Praecepit lugubres
Cantus, Melpomene, cui liquidam pater
Vocem cum cithara dedit.

² Ergo Quintilium perpetuus sopor
Urget: Cui Pudor et Iustitiae soror,
Incorrupta Fides, nudaque Veritas
Quando ullum inveniet parem?

³ Multis ille bonis flebilis occidit,
Nulli flebilior quam tibi, Vergili.
Tu frustra pius, heu, non ita creditum
Pocis Quintilium deos.

⁴ Quid, si Threicio blandius Orpheo
Auditam moderere arboribus fidem,
Num vanae redeat sanguis imagini,
Quam virga semel horrida,

⁵ Non lenis precibus fata recludere,
Nigro compulerit Mercurius gregi?
Durum: sed levius fit patientia,
Quidquid corrigere est nefas.

(1. 24.)

O NAVIS, REFERENT

88 ¹ O navis, referent in mare te novi
Fluctus! O quid agis? Fortiter occupa
Portum. Nonne vides, ut
Nudum remigio latus

² Et malus celeri saucius Africo
Antennaeque gemunt ac sine funibus
Vix durare carinae
Possunt imperiosius

³ Aequor? Non tibi sunt integra lintea,
Non di, quos iterum pressa voces malo.
Quamvis Pontica pinus,
Silvae filia nobilis,

⁴ Iactes, et genus et nomen inutile:
Nil pictis timidus navita puppibus
Fidit. Tu, nisi ventis
Debes ludibrium, cave.

⁵ Nuper sollicitum quae mihi taedium,
Nunc desiderium curaque non levis,
Interfusa nitentes
Vites aequora Cycladas.

(I. 14.)

DONEC GRATUS ERAM TIBI

- 89 1 „Donec gratus eram tibi
Nec quisquam potior brachia candidae
Cervici iuvenis dabat,
Persarum vigui rege beatior.“ —
- 2 „Donec non alia magis
Arsisti neque erat Lydia post Chloën,
Multi Lydia nominis
Romana vigui clarior Ilia.“ —
- 3 „Me nunc Thressa Chloë regit,
Dulces docta modos et citharae sciens,
Pro qua non metuam mori,
Si parcent animae fata superstiti.“ —
- 4 „Me torret face mutua
Thurini Calais filius Ornyti,
Pro quo bis patior mori,
Si parcent puero fata superstiti.“ —
- 5 „Quid si prisca redit Venus
Diductosque iugo cogit aëneo?
Si flava excutitur Chloë
Reiectaeque patet ianua Lydiae?“ —
- 6 „Quamquam sidere pulchrior
Ille est, tu levior cortice et improbo
Iracundior Hadria,
Tecum vivere amem, tecum obeam libens!“

(III. 9.)

TU NE QUAESIERIS

- 90 ¹ Tu ne quaesieris, scire nefas, quem mihi, quem tibi
Finem di dederint, Leuconoë, nec Babylonios
Temptaris numeros. Ut melius, quidquid erit, pati,
Seu plures hiemes seu tribuit Iuppiter ultimam,
² Quae nunc oppositis debilitat pumicibus mare
Tyrrenum: sapias, vina liques et spatio brevi
Spem longam reseces. Dum loquimur, fugerit invida
Aetas: carpe diem, quam minimum credula postero

(I. 11.)

RECTIUS VIVES

- 91 ¹ Rectius vives, Licini, neque altum
Semper urgendo neque, dum procellas
Cautus horrescis, nimium premendo
Litus iniquum.
- ² Auream quisquis mediocritatem
Diligit, tutus caret obsoleti
Sordibus tecti, caret invidenda
Sobrius aula.
- ³ Saepius ventis agitur ingens
Pinus et celsae graviore casu
Decidunt turres feriuntque summos
Fulgura montes.

4 Sperat infestis, metuit secundis
Alteram sortem bene praeparatum
Pectus. Informes hiemes reducit
Iuppiter, idem

5 Summovet. Non, si male nunc, et olim
Sic erit: quondam cithara tacentem
Suscitat Musam neque semper arcum
Tendit Apollo.

6 Rebus angustis animosus atque
Fortis appare; sapienter idem
Contrahes vento nimium secundo
Turgida vela.

(II. 10.)

LYDIA, DIC

92 1 Lydia, dic, per omnes
Te deos oro, Sybarin cur properes amando
Perdere; cur apricum
Oderit campum, patiens pulveris atque solis?
2 Cur neque militares
Inter aequales equitat, Gallica nec lupatis
Temperat ora frenis?
Cur timet flavum Tiberim tangere? Cur olivum
3 Sanguine viperino
Cautius vitat neque iam livida gestat armis
Bracchia, saepe disco,
Saepe trans finem iaculo nobilis expedito?
4 Quid latet, ut marinae
Filiam dicunt Thetidis sub lacrimosa Troiae
Funera, ne virilis
Cultus in caedem et Lycias proriperet catervas?

(I. 8.)

DIFFUGERE NIVES

- 93 ¹ Diffugere nives, redeunt iam gramina campis
 Arboribusque comae;
 Mutat terra vices et decrescentia ripas
 Flumina praetereunt;
- ² Gratia cum Nymphis geminisque sororibus audet
 Ducere nuda choros.
 Immortalia ne speres, monet annus et alnum
 Quae rapit hora diem.
- ³ Frigora mitescunt Zephyris, ver proterit aestas
 Interitura, simul
 Pomifer autumnus fruges effuderit, et mox
 Bruma recurrit iners.
- ⁴ Damna tamen celeres reparant caelestia lunae;
 Nos, ubi decidimus,
 Quo pater Aeneas, quo dives Tullus et Ancus,
 Pulvis et umbra sumus.
- ⁵ Quis scit, an adiciant hodiernae crastina summae
 Tempora di superi?
 Cuncta manus avidas fugient heredis, amico
 Quae dederis animo.
- ⁶ Cum semel occideris et de te splendida Minos
 Fecerit arbitria,
 Non, Torquate, genus, non te facundia, non te
 Restituet pietas:
- ⁷ Infernis neque enim tenebris Diana pudicum
 Liberat Hippolytum,
 Nec Lethaea valet Theseus abrumpere caro
 Vincula Pirithoo.

(IV. 7.)

QUID DEDICATUM

- 94 ¹ Quid dedicatum poscit Apollinem
Vates? Quid orat, de patera novum
Fundens liquorem? Non opimae
Sardiniae segetes feraces,
- ² Non aestuosae grata Calabriae
Armenta, non aurum aut ebur Indicum,
Non rura, quae Liris quieta
Mordet aqua taciturnus amnis.
- ³ Premant Calenam falce, quibus dedit
Fortuna vitem, dives et aureis
Mercator exsiccet culullis
Vina Syra, reparata merce,
- ⁴ Dis carus ipsis, quippe ter et quater
Anno revisens aequor Atlanticum
Impune. Me pascunt olivae,
Me cichorea levesque malvae.
- ⁵ Frui paratis et valido mihi,
Latoë, dones ac, precor, integra
Cum mente nec turpem senectam
Degere nec cithara carentem.

(I. 31.)

MISERARUM EST

- 95 ¹ Miserarum est neque amori dare ludum neque dulci
mala vino lavere aut exanimari metuentes
patruae verbera linguae.
- ² Tibi qualum Cythereae puer ales, tibi telas
operosaeque Minervae studium aufert, Neobule,
Liparaei nitor Hebri,
- ³ Simul unctos Tiberinis umeros lavit in undis;
eques ipso melior Bellerophonte, neque pugno
neque segni pede victus,
- ⁴ Catus idem per apertum fugientes agitato
grege cervos iaculari et celer arto latitantem
fruticeto excipere aprum.

(III. 12.)

QUO, QUO SCELESTI

- 96 ¹ Quo, quo scelesti ruitis? aut cur dexteris
Aptantur enses conditi?
Parumne campis atque Neptuno super
Fusum est Latini sanguinis,
⁵ Non ut superbas invidae Carthaginis
Romanus arces ureret,
Intactus aut Britannus ut descenderet
Sacra catenatus via,
Sed ut secundum vota Parthorum sua
¹⁰ Urbs haec periret dextera?
Neque hic lupis mos nec fuit leonibus,
Nunquam nisi in dispar feris.
Furorne caecos an rapit vis acrior
An culpa? Responsum date!
¹⁵ Tacent, et albus ora pallor inficit
Mentesque percussae stupent.
Sic est: acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternae necis,
Ut immerentis fluxit in terram Remi
²⁰ Sacer nepotibus cruor.

(Epod. 7.)

Est. A- 14214